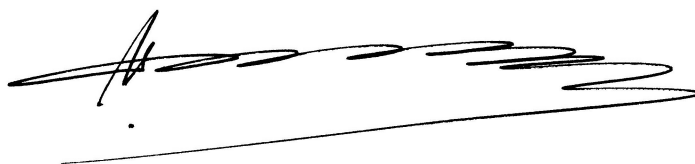

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ЮЩЕНКО Петро Андрійович

УДК 94: [323.1 + 314.1] (477/4) "19/20"(043.3)

**КИЄВОРУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(XII – початок XXI ст.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
ЖУРБА МИХАЙЛО АНАТОЛІЙОВИЧ,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії та археології слов'ян.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник;

доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України
РАФАЛЬСЬКИЙ ОЛЕГ ОЛЕКСІЙОВИЧ,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України, директор;

доктор історичних наук, професор,
ТУРЧЕНКО ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ,
Запорізький національний університет,
завідувач кафедри новітньої історії України.

Захист відбудеться «12» вересня 2019 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «09» серпня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Базовим чинником, що визначав якість суспільного життя, генетичним кодом нації та іманентною властивістю незалежної держави завжди виступала історична пам'ять. Українське суспільство традиційно належить до світових спільнот, які пам'ятають своє історичне минуле, прагнуть до толерантності у його оцінках. На початку ХХІ ст. утвердження національної ідентичності, збереження та поширення історичної пам'яті залишалося у переліку націотворчих пріоритетів незалежної Української держави. Трактуючи ролі Києворуської спадщини упродовж століть виступало смисловою сутністю історичної пам'яті нашого суспільства.

Переосмислення цивілізаційного місця України вимагало звернення до спадщини Київської Русі. Києворуська держава залишила яскравий слід у світовій історії ІХ – ХІІІ ст. Її внесок до середньовічного суспільно-політичного життя був надзвичайно вагомим, про що свідчить тривале існування рівноправних відносин князів Київської Русі з численними європейськими володарями. Помітний міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з високою динамікою економічного розвитку. Самобутня духовна і матеріальна культура Київської Русі, що збагатилася завдяки запозиченню кращих досягнень Заходу і Сходу, відчутно впливала на культурний розвиток інших країн. Нарешті, Київська Русь заклала на території України незалежні державотворчі традиції.

Українське суспільство вирішує нагальну проблему самопізнання та формування ментальності європейського типу. В Україні продовжує формуватися система ціннісних орієнтацій та пріоритетів, яка мобілізує суспільство на динамічні дії у напрямку національно-державної самореалізації.

Історична пам'ять є наскрізним лейтмотивом становлення міжнародної суб'єктності України, її зовнішньополітичної визначеності, індикатором її внеску у європейську і світову цивілізацію. У цьому сенсі інтерпретація історії виступає джерелом реконструкції біографії нації, обґрунтуванням її «історичних прав» на минуле і майбутнє. Модерна історична наука націлює на дотримання саме такого дослідницького підходу.

Вітчизняні та зарубіжні історіографічні студії актуалізують вивчення питань історичної пам'яті народу, зокрема таких її аспектів як розуміння власного державницького першопочатку, усвідомлення власного місця в історичному просторі, встановлення історичної тяглості поколінь. Наукова актуальність теми підсилюється також тим, що вона досі, як свідчить аналіз новітніх профільних історіографічних видань, не була предметом спеціального дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертація написана у відповідності до наукових планів кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що є складовою частиною наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 28 лютого 2019 р., протокол № 7.

Мета дослідження полягає у здійсненні фронтального комплексного висвітлення місця Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства, всебічному аналізі сутнісних чинників, традицій, тенденцій, ключових напрямів її впливу на українське суспільство та державу. Для досягнення поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати наукову літературу за темою дисертації, виявити, вивчити та класифікувати наявні джерела, визначити методологічні засади дослідження;
- з'ясувати феномен історичної пам'яті у сенсі тлумачення Києворуської спадщини;
- визначити роль наукової генеалогії та просвітництва у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь;
- вивчити досвід створення пам'яті про Києворуську державність установами та місцями історичної пам'яті;
- розкрити особливості використання спадщини Русі власне у Київській Русі XII – першої половини XIII ст., Галицько-Волинській, Русько-Литовській та Українській Козацькій державах;
- визначити роль спадщини Київської Русі в ідеології самодержавства;
- розкрити тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину в добу Української Народної Республіки, держави П. Скоропадського та представниками української діаспори;
- розкрити наукові репрезентації та ідеологічні інтерпретації спадку Київської Русі за радянської доби;
- оцінити діяльність владних структур, громадянських інститутів незалежної Української держави по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною;
- запропонувати практичні рекомендації щодо подальших перспектив наукових досліджень окресленої проблеми.

Об'єктом дослідження є Києворуський вимір історичної пам'яті українського народу, її трансформацій у часі і просторі.

Предметом дослідження є Києворуська спадщина, її засоби, місце в історичній пам'яті, прояви у політичних проектах і повсякденній свідомості, ідеологічні і політичні репрезентації, способи актуалізації та використання.

Хронологічні межі дослідження обґрунтовуються предметом наукового пошуку і процесу пізнання та охоплюють період з XII ст. до XXI ст. Нижня межа зумовлена початками формування праукраїнської держави, коли у процесі вироблення самобутніх політичних і суспільних орієнтирів об'єктивно постала нагальна потреба творення державотворчої традиції. Верхня хронологічна межа пов'язана з аналогічним процесом – розбудовою незалежної держави України та актуалізацією суспільного, громадсько-політичного інтересу до Києворуської спадщини.

Територіальні межі дослідження визначені сучасними державними кордонами України.

Теоретично-методологічну основу дисертації становить сукупність методів історичного дослідження, обумовлених поставленою метою та окресленими

завданнями дослідження і складається із системи загальнонаукових та спеціальних історичних методів пізнання: аналізу, синтезу, системний, структурно-функціональний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний методи тощо. Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як історія України, політологія, етнологія, культурологія, літературознавство, психологія, філософія.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що це перше у вітчизняній історіографії комплексне, компаративне дослідження місця Києворуської спадщини у політичних, державотворчих, ідеологічних, культурно-мистецьких, освітніх проектах відповідних держав, що поставали на сучасній території України.

У результаті наукових пошуків вперше:

- досліджено способи використання Києворуської спадщини з метою поглиблення історичної пам'яті українського суспільства;

- проведена наукова реконструкція процесу актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину в умовах Козацької держави, самодержавної Росії, Української Народної Республіки, Гетьманату П. Скоропадського, радянської доби та часу української державної незалежності;

- показана роль наукової генеалогії та просвітництва у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь;

- обґрунтовано необхідність подальшого дослідження діяльності держави, суспільних інститутів з увічнення на загальнодержавному рівні пам'яті про першопчатки українського народу та його першої держави Руси-України та сформульовано практичні рекомендації для відповідних державних органів влади та органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань.

Подальший розвиток отримали:

- дослідження ролі державотворчої спадщини у формуванні історичної пам'яті українського суспільства

- з'ясування інституційних способів історичної пам'яті;

- положення щодо повсякденної свідомості різних суспільних груп;

- наукові погляди на сутність і механізми функціонування історичної пам'яті та залежності її збереження і функціонування від особливостей перебігу суспільних процесів;

- осмислення засобів репрезентації історичної пам'яті. Артикульовано вагомий потенціал політичної, культурної, суб'єктної спадщини Київської Русі, важливі з точки зору національної консолідації українського суспільства функції історичної пам'яті, політики пам'яті держави.

Уточнено:

- засади формування історичної пам'яті;

- поняття державотворення, націотворення, історичної свідомості;

- теоретико-методологічну базу для наукового осмислення феномену історичної пам'яті. На прикладі спадщини Київської Русі підсилено тезу про те, що суспільні уявлення про минуле були предметом цілеспрямованого конструювання та

регулювання публічної репрезентації на рівні держави, та інших суб'єктів політики, суспільних груп.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що концептуальні теоретичні та методологічні підходи, апробовані в ньому, варто застосовувати для вивчення процесів розвитку українського суспільства, зміцнення історичної пам'яті для вдосконалення націотворення, державотворення, громадських інститутів, роботи органів державної влади. Основні положення, узагальнення і висновки роботи, зібраний фактичний матеріал можуть також використовувати для підготовки підручників, навчально-методичних посібників, навчальних програм з історії України, краєзнавства, політології, а також здійснення просвітницької діяльності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації знайшли відображення в доповідях та виступах автора на восьми Міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях, серед яких: Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні тенденції розвитку української науки» (Переяслав-Хмельницький, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку (Одеса, 2018); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (Тернопіль, 2018); Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні тенденції розвитку української науки» (Переяслав-Хмельницький, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (Київ, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (Одеса, 2018); Травневі наукові читання: VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція (Дніпро, 2018); XXXVI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2018).

Публікації. Основні положення дослідження відображено у 29 публікаціях, з яких 1 індивідуальна монографія, 12 статей у наукових фахових виданнях України, 8 статей у зарубіжних виданнях та у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, 8 матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів (23 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (782 найменування), додатків (1 позиція). Повний обсяг тексту дисертації нараховує 482 сторінки, з них 396 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність, указано на зв'язок теми з науковими програмами, сформульовано мету, завдання, визначено об'єкт, предмет та методи дослідження, географічні і хронологічні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведені відомості про апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «**Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження**», проаналізовано історіографію дослідження, схарактеризовано

джерельну базу та розглянуто теоретичні аспекти місця і ролі Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки проблеми*» аналіз історіографії з теми здійснено за проблемно-хронологічним принципом, зокрема виокремлено кілька основних тематичних напрямів.

Перший з них репрезентований дослідженнями, у яких розглядається проблема державної наступності. Друга група історіографії складається з досліджень, присвячених проблемам історичної пам'яті. Характеристику історіографії дослідження доповнила історико-політологічні роботи у яких розглянута теоретичні аспекти політики пам'яті, а також використання засобів спадщини Київської Русі у її конструюванні.

Характеристику історіографії дослідження варто розпочати з узагальнюючих праць, присвячених процесам державного будівництва. Серед українських вчених XIX ст. дослідження яких торкалися питань державності та націотворення, варто виділити М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського.¹ М. Драгоманов² уперше серед українських дослідників підійшовши до розуміння феномену української нації, наповнюючи його державно-громадським звучанням, бачив даний процес як безперервний, який розпочався в епоху Середньовіччя. Видатний український історик М. Грушевський³ пропонуючи національний варіант історії, який відрізнявся від офіційного російського канону, державну та націотворчу традицію подавав у цілісності поступу та історичній тяглоті початками з Київської Русі. На межі XIX – XX ст. науковий інтерес до Київської Русі був підігрітий прагненням українського суспільства до формалізації статусу українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Очевидно випадково заперечуючи тезу М. Грушевського про етнічну гомогенність Русі, відповідно були висунуті М. Костомаровим федеративна теорія, а В. Антоновичем ідейна лінія ролі «обласництва».

В радянській час тема історії державотворення і націотворення на теренах України потрапила із зрозумілих причин на маргінеси дослідницького інтересу. У 1920-ті – 1980-і роки радянські історики у переважній частині підпорядковувались інтересами пануючої на той час у СРСР марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини, левову частину зусиль спрямовували на вироблення власних та заперечення інших теорій і концепцій походження Київської Русі.

З проголошенням незалежності визначився відхід від попередньої, радянської традиції історіописання та перехід до теоретичного і методологічного плюралізму, що дозволило розширити дослідницькі горизонти. Проблеми ролі Київської Русі в етногенезі українців присвятили роботи О. Моця, М. Котляр, В. Ричка, О. Толочко,

¹Костомаров Н. И. Дверусские народности. *Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования.* Санкт-Петербург, 1903. Кн. 1. Т. 1; Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. 816 с.; Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. 648 с.

²Драгоманов М. П. Вибрані твори. Нью-Йорк 1937. 665 с.

³Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал.* 2014. № 5. С. 199-208.

Р Іванченко, Л. Залізняк.⁴ Українська історіографія, ґрунтувалася на принципі наступності державності українського народу, визнавала факт успадкування традицій Київської Русі, пізнішими державними системами – Галицько-Волинською державою, Великим Князівством Литовським, Козацькою державою. В. Смолій, В. Степанков, О. Гуржій, П. Сас, Т. Чухліб, В. Горобець⁵ аргументовано довели, що серед принципів устрою державних форм були і успадковані від попередньої державності – право обирати влади і бути обраним, поняття «колективної волі».

Протягом досліджуваних років в Україні продовжував нагромаджуватися досвід організації науково-дослідницької, просвітницької роботи з формування історичної пам'яті. Вітчизняна історична наука виступала потужним інструментом впливу на колективні уявлення про минуле, формувала якісно новий науковий синтез, здатний задовольняти суспільну потребу у національному утвердженні, легітимації окремішності та самобутності української нації та історії. Зусиллями науковців колективів Інститутів НАН України та професорсько-викладацького складу кафедр історії України університетів була створена ґрунтовна наукова база досліджень Києворуської доби. Докорінно змінювалися взаємини професійного наукового знання й масової історичної свідомості. На науковому рівні робились резонні уточнення початків української державності. Спростовувалась міфологема бездержавності українського народу.

Вітчизняні історики здебільшого толерантно намагалися протистояти маніпулятивним технологіям, фальсифікаціям російської історичної науки. Відповідно формувалася однозначна думка стосовно проблем витоків української нації, хронології початків державної історії України, інтерпретацій поняття «України», термінів Київська Русь і Древня Русь. Водночас дехто з фахівців за інерцією радянських часів продовжував відстоювати вже сумнівні істини та наполягати на тому, що за часів Київської Русі в її межах не існувало праукраїнського етносу. Цікаво, що навіть російські історики від цієї теорії відійшли, намагаючись повністю монополізувати своє право на цей історичний період.

⁴Моця О. П. Південна «Руська земля». К.: Корвінпресс, 2007. 264 с.; Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. К.: КСУ, 2002. 234 с.; Ричка В. М. Києворуські студії. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. 138 с.; Толочко О.П. Київська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 352 с.; Іванченко Р. П. Українська державницька ідея в суспільно-політичній думці (X – XIII ст.) (крізь призму концепції «Повість минулих літ»). К, 2004. 178 с.; Залізняк Л. Від склавинів до української нації. К., 1997. 256 с.

⁵Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: «Альтернативи, 1997. 367 с.; Гуржій О. І. Світоглядні засади селянства та міщанства *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 233-248; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. 296 с.; Чухліб Т. Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII – на початку XVIII ст. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 87-96; Горобець В. *Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. 271 с.

Вітчизняними фахівцями вироблено науковий інструментарій, за допомогою якого проектувалася україноцентрична візія ключових сюжетів прадавньої та ранньомодерної історії України. Дослідники розробляли проблему шляхів впровадження модерного нарративу про минуле. Українські історики дипломатії при формуванні концептуальних засад міжнародних відносин, підготовці аналітичних матеріалів зверталися до процесів, що відбувалися в IX–XIV ст. Історичні сюжети дозволяли більш об'єктивно сформулювати політичну складову двосторонніх відносин, підкреслити їх символічну складову, тяглість історичних процесів тощо.

Інша група історіографії представлена дослідженнями, які присвячені проблемам історичної пам'яті. Їх початок відбувався з завершенням епохи «історизації буття» у XIX ст. коли в роботах Г. Гегеля, О. Конта, Г. Спенсера було розкрито механізми впливу минулого на способи мислення та соціальні структури. Поява, завдяки зусиллям В. Дільтея історичного методу в теорії пізнання, утвердила переконаність у доцільності ідеї про те що соціальні, політичні системи, як і живі організми, стають тим, чим вони є, в результаті прогресивних трансформацій у часі, що будь – яка сучасна форма несе в собі пам'ять про попереднє буття. На початку XX ст. з добою модернізму постала проблема вивчення механізмів соціальної пам'яті. У 1925 р. звернувся до цієї проблеми французький соціолог М. Альбвакс у роботі «Соціальні рамки пам'яті». Він першим з'ясував, що «простір», «час» і «колективна пам'ять» взаємопов'язані. Пізніше англійська дослідниця Ф. Ейтсу у роботі «Мистецтво Пам'яті», аналізує мистецтво пам'яті, взаємозв'язок її з простором, формами репрезентації. Семитомне дослідження П. Нора «Місця Пам'яті» узагальнило напрацювання попереднього періоду. До аналізу історичної пам'яті зверталися соціологи, філософи, культурологи.

В Україні історична пам'ять, стала дослідницьким полем інтелектуальної історії лише на початку 2000-х років. Зростання інтересу до проблеми очікувано збіглося в часі з пожвавленням історичної політики за президентства В. Ющенко. Протягом першого десятиліття 2000-х років в Україні сформувався доволі стійкий інтерес до проблеми. Крім політичного чинника, інтерес посилювався і тією обставиною, що українське суспільствознавство усе більше входило до світового наукового простору, де зазначена проблема вже утвердилася як респектабельний дослідницький напрям. В Україні з'являлися публікації різного формату – від аналітичних нотаток до об'ємних монографій у яких досліджувалися різні аспекти функціонування історичної пам'яті. Відмітною рисою історіографії проблеми стало те, що поряд з академічними і вузівськими істориками, цією проблематикою активно переймалися представники інших галузей знань: політологи, етнологи, філософи, соціологи, завдяки чому значно розширився горизонт уявлень про її сенси, суть, місце, форми історичної пам'яті.

Одним з перших серед істориків звернувся до історичної пам'яті Г. Касьянов⁶, який заглиблюючись в проблеми епістемології, розглянув низку аспектів пов'язаних з становленням «студій пам'яті» у західному суспільствознавстві, проаналізував наявні визначення «історичної пам'яті».

⁶Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118-137.

Важливі підходи до з'ясування сутності історичної пам'яті викладені у змістовних працях І. Колесник, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Масненка, Л. Зашкільняка, Д. Веденеєва, Я. Калакури, Н. Яковенко⁷. Склалася навіть думка, за децю епатажним визначенням Н. Яковенко, що історична пам'ять – це міф, сфабрикований підручниками та популярною історією.

На початку 2000-х з'являються історіографічні огляди студій пам'яті в історичному дискурсі. Вийшли роботи О. Волянюк, В. Жадько, Ю. Зерній, О. Фостачук, О. Гриценка⁸ та ін. Вони належали переважно не історикам, а здебільшого філософам, соціологам, культурологам, політологам.

В українській історіографії обмежена кількість праць присвячених функціонуванню культурної пам'яті про києворуських князів. Вони стосуються головним чином з'ясування умов, обставин формування їх як державних діячів, підсумкам того чи іншого періоду їх князювання. Практично не ставилось питання про те, як змінювався їх історичний образ. Вітчизняні фахівці лише приступали до розробки проблеми історій подій. Створювані ними концепції скоріше мали вигляд інтерпретацій.

Вчені-політологи історичну пам'ять розглядали у вимірі з'ясування історичних особливостей боротьби за незалежність. Розглядаючи питання створення моделі державного устрою, вони, звертались до культурно-історичного досвіду Києворуської держави. Суспільний інтерес до його переосмислення цілком логічно поставав у контексті з'ясування вузлових аспектів української державності. Особливе місце в системі політологічних студій займає доробок Л. Нагорної, М. Михальченка, А. Гальчинського⁹.

Отже, сьогодні відома значна кількість наукових досліджень присвячених репрезентації Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства.

⁷Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії. *Історія – Ментальність – Ідентичність. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХІ століття*. Львів, 2011. С. 54-64; Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? К.: Фонд Конрада Аденауера, 2010. 44 с.; Грицак Я.Й. Страсті за націоналізмом: стара історія та новий лад. К.: Вид-во «Часопис», «Критика», 2011. 350 с.; Дашкевич Я.Р. Єдність української нації не виключає її багатогранності. *Хроніка 2000*. 1999. Вип.31-32. С. 383-389; Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *ВІЖ*. 2002. №5. С. 49-62; Зашкільняк Л.О. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії. *Український історик*. 2006. Ч.1-3. С. 46-50; Веденеєв Д.В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.:Стилос, 2011. Вип. 1. С. 38-52; Калакура Я.С. Українська історіографія. К.: Генеза. 2004. 496 с.; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика. 2005. 263 с.

⁸Гриценка О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі. К.: УЦКД. 1995. 228 с.

⁹Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К.: Стилос. 1998. 278 с.; Михальченко М. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях: Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 3-9; Гальчинський А.С. Час національного пробудження. Публіцистичне есе. К.: НІСД. 2004. 152 с.

Проте дані розвідки лише фрагментарно зачіпають проблему і стосуються більшою мірою загальним проблемам державотворення і націотворення.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» охарактеризовано джерельний комплекс дисертаційного дослідження який складається з різних за походженням і змістом документів: серед них архівні справи і матеріали, законодавчі та нормативні акти державних органів влади та управління, офіційних установ, матеріали періодичних видань, документи особистого походження – спогади, мемуари, щоденники, епістолярна спадщина.

Вагому частку джерельної бази дослідження склали документи і матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України, Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державних архівів Київської, Чернігівської, Запорізької, Вінницької областей і м. Києва.

Інформацію, яка стосувалася організації в УРСР історичних досліджень проблем Київської Русі, використання спадщини у низці пропагандистських акцій, виставковій діяльності, збереження пам'яток історії і культури отримано у фонді «Центральний комітет Компартії України» ЦДАГО України. Окремо слід виділити колекцію документів, які стосувалися роботи секретаріату ЦК КПУ (стенограми нарад в ЦК КПУ, постанови ЦК, резолюції ЦК, доповіді членів ЦК, листування, матеріали комісій). Зазначені матеріали, дозволили провести наукову реконструкцію основних напрямів історичної пам'яті, змін в українському національному баченні минулого, чинних політичних підходів до інтерпретації місця Київської Русі в історичному минулому. Окремі аспекти політики пам'яті УРСР, та використання в її функціонуванні Києворуської спадщини вивчалися на основі документів, що зберігалися у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. Серед документів фонду 4648 «Рада у справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України» представлені історичні довідки, плани релігійних товариств, протоколи переговорів, екзархів і очільників державної влади, програмні документи святкування, доповіді та виступи, листи. Тут зберігаються матеріали про відзначення на державному рівні дат – 900, 1000, 1020 – річчя введення християнства на Русі. На основі документа «Історична довідка про святкування 900 – річчя введення християнства на Русі в 1888 р. у місті Києві, з'ясовано низку обставин використання спадщини Київської Русі в імперській пропаганді кінця XIX ст. Особливості розбудови радянською владою «установ пам'яті» та «місць пам'яті» з'ясовувалися на основі фонду 4763 «Комітет у справах мистецтв УРСР». Документи (листування, протоколи, матеріали, стенограми). Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР) відкладені у фонді 2 «Кабінет Міністрів України», дали змогу вивчити обставини збереження пам'яток Києворуської спадщини, проведення реставраційних робіт, організацію екскурсійної роботи пам'ятних місцях Києва: Золотих воротах, Софійському соборі, Десятинній церкві до пам'ятників Володимирі святому, Аскольдової могили тощо. Роль Києворуської спадщини у нумізматиці, геральдиці, нагородній справі досліджувалася на основі документів (листування, документи до указів Президента України, укази Президента України), що відкладені у фонді 5233

«Президент України». На їх основі також було вивчено суспільно-політичні передумови заснування відзнак Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого», «Орден князя Ярослава Мудрого», «Орден княгині Ольги».

Окремі регіональні аспекти розвитку історичної пам'яті з'ясовувалися на основі матеріалу, відкладеного у Державному архіві Запорізької області. Документи фонду р-75 «Запорізька міська Рада народних депутатів та її виконавчий комітет» (документи про роботу комісії по радянських традиціях, святах та обрядах, річні звіти виконавчого комітету) дали змогу з'ясувати обставини підготовки в регіоні Зводу пам'ятників історії і культури, відкриття пам'ятників князю Святославу.

Продуктивними для вивчення деяких аспектів формування колективних уявлень про Київську Русь, діяльність місцевої влади по збереженню історичної спадщини виявилися справи Державного архіву м. Києва, зокрема фондів 300 «Комітет з відновлення Києво-Софійського собору», 298 «Комітет зі спорудження Володимирською собору у м. Києві».

Пізнавальною є статистична інформація про зміну політичних уподобань українського суспільства. В Україні на науковому рівні з'ясовувалося ставлення українського суспільства до діячів та пріоритетних подій доби Києворуської держави, що відбувалося головним чином у рамках різного роду заходів, проектів, направлених на розвиток національного діалогу. До цієї справи долучались соціологічні служби, політологи і філософи.

Серед джерел вивчення значення Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства особливе місце посідають періодичні видання. Газети і журнали, що виходили протягом XIX – XXI ст. перманентно обговорювали проблеми засобів державотворення і репрезентували різне бачення національних процесів. Особливу роль у вирішенні завдань щодо створення моделі національної пам'яті відігравали часописи «Віче», «Україна», газета «День». Саме на їх сторінках створювались образи подій та діячів, що мали увійти у колективну свідомість українського соціуму та впливати на його подальшу самоідентифікацію, а отже стати ключовими елементами новостворюваної моделі національної пам'яті. Визначення символів минулого Києворуської доби, підготовка публікацій, структуризація наративно-візуальних комплексів, запровадження відповідної лексики «національний пантеон» – все це було переконливим свідченням концептуального підходу до формування меморіального канону як базової основи моделі пам'яті.

Окрему групу джерел становлять документи особистого походження. Зазначені матеріали представлені різноманітністю видань за їх типо-видовою характеристикою та тематичним наповненням. Використані наративні джерела представлені епістоляріями, мемуаристикою, щоденниками, тощо. Зокрема, це роботи, спогади відомих громадських діячів, вчених М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та інших творців української суспільно-політичної думки. Не буде перебільшенням сказати, що видання «Україна: антологія пам'яток державотворення у Х-XX ст. у десяти томах» (2008 р.) відіграло роль одного з творців моделі національної пам'яті.

В Дисертації використовувалися твори художньої літератури, як історичне джерело. Автори художніх творів створили низку яскравих образів Києворуських князів. Заслуги Києворуських князів у справі об'єднання Русі та в боротьбі з кочівниками, які загрожували державі, приваблювали не лише істориків, а й письменників, діячів культури.

Отже, наявна джерельна база дисертаційного дослідження є достатньо репрезентативною, змістовно насиченою, що дозволило об'єктивно та достовірно проаналізувати комплекс визначених завдань, вибудувати загальну картину особливостей використання Києворуської спадщини у формуванні історичної пам'яті українського суспільства.

У підрозділі 1.3. *«Теоретико-методологічна основа дослідження»* висвітлено теоретико-методологічні підходи до вивчення історичної пам'яті українського суспільства. Автор дослідження враховував, що дослідження, яке побудоване на міждисциплінарній основі, потребує розгляду питань категоріального апарату. Автор враховував багатовимірність дефініції «історична пам'ять» та її широку комунікацію з такими поняттями, як «історична політика», «політика пам'яті», «державна політика». Узагальнено розглянуто проблему застосування теорії пізнання, за допомогою якої проводилася наукова реконструкція процесів, подій та явищ.

В межах основних методологічних принципів особливе місце в роботі посідають загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування, а також аналітичний, порівняльний, системний і структурний, що дозволило простежити, систематизувати й осмислити конкретно історичний матеріал і змістовно дослідити джерельну базу. Історична пам'ять українського суспільства розглядалася, як розчленована цілісність, у якій кожний елемент має певне функціональне значення. Цьому сприяли застосовані методи системного підходу та структурно-функціонального аналізу. Даний підхід дозволив низку взаємовідносин у створенні живої пам'яті про Київську Русь «уставами пам'яті» та «місцями пам'яті». Авторський підхід до оцінки особливостей розвитку українського народу базувався на комплексності критеріїв і підходів, які одночасно поєднують ідеї та їх поширення, а також включають реальні політичні процеси.

При підготовці дисертації визначальними для нас були принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності та відповідальності. Принцип історизму дозволив підійти до розгляду «об'єкта», як такого, що виник за конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, змінювався в часі та просторі, еволюціонував і справляв вплив на різні сфери життя суспільства. Принцип усебічності дав можливість зрозуміти наступність і взаємозв'язок процесів, що протікали в політичних орієнтирах, самосвідомості різних прошарків і соціальних груп, розкрити тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києворуську добу за різних політичних режимів, впливу зовнішньо і внутрішньополітичних факторів тощо. Принцип системного підходу до проблеми історичної пам'яті забезпечив розгляд даного процесу у взаємозв'язку з тенденціями розвитку державності, традицій націотворення, змін громадсько-політичного життя та суспільно-політичної думки. Процес використання Києворуської спадщини з метою

формування історичної пам'яті суспільства у дисертації розглядається фронтально і комплексно, що відповідало принципу системності. Крім того, даний принцип дозволив подати матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати увесь комплекс процесів пов'язаних з Києворуською спадщиною та її використання з метою формування історичної пам'яті, історичної свідомості та культури, проведення державної політики пам'яті, а також застосування, як політичного інструменту для здобуття та утримування політичної влади.

Вказані методологічні підходи спрямовувалися на комплексне вивчення значення Києворуської спадщини у формуванні історичної пам'яті українського суспільства впродовж XII – початку XXI ст.

У другому розділі **«Історична пам'ять у сенсі тлумачення Києворуської спадщини»** на європейському цивілізаційному тлі розглядається еволюція ролі історичної пам'яті для українського суспільства. Метою розділу є розкриття підходів глобальних інститутів, державних структур, громадянського суспільства, науково-просвітницьких і культурних установ у формуванні пам'яті про Київську Русь.

У підрозділі 2.1. *«Феномен історичної пам'яті у європейському цивілізаційному виборі України»* зазначено, що протягом останніх десятиліть в українському суспільстві відбулися глибинні трансформації у сприйнятті історичного минулого. Європейський цивілізаційний вибір активізував суспільну увагу до проблеми самоідентифікації, основою якої виступають знання власної історії. Серед ключових завдань розбудови суспільних інститутів, поставала необхідність використання державної політики національної пам'яті як консолідуючого інструменту, збереження національної самодостатності в умовах глобалізаційних процесів, мобілізації духовних сил народу на розв'язання складних державотворчих і націєтворчих задач. Державна політика відновлення та збереження історичної пам'яті не була цілісною, стратегічно вивіреною, вона мала здебільшого ситуативний характер. Встановлено, що на початку 1990-х років суспільна свідомість українства виявилась досить міфологізованою. Історична пам'ять українців переживала певні мобілізаційні цикли. Протягом досліджуваного періоду зміни в історичній пам'яті відбувались і під впливом глобалізаційних процесів.

Часто процес відновлення історичної пам'яті мав радикальні тенденції. В діях окремих політиків простежувалось намагання тенденційного трактування окремих періодів історичного розвитку. В Україні сформувалася соціальна інфраструктура, яка опікалася формуванням історичної пам'яті.

Політиками історична пам'ять часто використовувалась як інструмент для численних маніпуляцій. Завдяки їй робились спроби впливати на перебіг подій, маніпулювати свідомістю чи прогнозувати суспільні настрої та вподобання. У результаті склалось так, що в українському суспільстві сформувалось кілька моделей історичної пам'яті, кілька канонів інтерпретації історичного минулого. У досліджувані роки змінювалися загальні підходи до формування історичної пам'яті. Приходило суспільне розуміння її місця і ролі у формуванні національної свідомості українства, розв'язання надскладного завдання – пошуку національної ідентичності. У 2000-і роки намітились позитивні зрушення в структурі історичної пам'яті нації, яка поступово переосмислювала власне минуле. Водночас, зберігалися

декілька різних за змістом канонів історичної пам'яті. В Україні зберігались суттєві відмінності в ідентичності, і конфесійні, і етнічні, і соціальні. Слід зазначити, що одним з чинників, що впливав на формування різних колективних уявлень, була належність громадян до окремих релігійних конфесій. Сприйняття та відкладення у пам'яті спогадів про Києворуську добу мало регіональні особливості. Це обумовлювалося тим, що Україна територіально складена з регіонів, що мали відмінну історію. На думку вітчизняних фахівців, відмінний попередній історичний досвід зумовив особливості етнічної карти регіонів, особливості регіональних культурних зв'язків і мовної ситуації, ментальності, політичної та правової культури, а також дещо відмінну колективну історичну пам'ять.

Державна політика пам'яті передбачала формування у громадян націоцентричного розуміння власної історії, її самобутності та безперервності. Водночас, засобами просвітництва недостатньо досягалось утвердження у суспільній свідомості розуміння важливості саме націоналізації історичної пам'яті. Державній владі України не вдалося створити ефективних механізмів попередження спекуляцій на темах історичної минувшини. Історія часто використовувалась у політичній боротьбі. Одним з визначальних напрямів державної політики у сфері відновлення і збереження історичної пам'яті стала розробка наукової концепції історії України. Національний наратив став найбільш оптимальним з огляду формування національної свідомості, оформлення державницьких змагань українського народу. Державна політика спрямовувалась на повернення історичній пам'яті імен тих діячів, яких шанував світ, і які зробили світовий внесок у розвиток освіти, культури.

Отже, ознакою новітньої доби стало те, що історія в Україні ставала предметом багатьох політичних та ідеологічних маніпуляцій як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Практично протягом чверті століття у більшості населення не сформувалося концептуально єдиного сприйняття попереднього історичного розвитку країни. Приклади історії Київської Русі виконували роль засоби конструювання історичної пам'яті. Водночас національна пам'ять українців характеризувалась амбівалентністю, що стримувало процеси етнонаціональної консолідації та формування української нації.

У підрозділі 2.2. *«Києворуська спадщина як засіб формування історичної свідомості»* зазначено, що в Україні склалася певна традиція консолідації свідомості суспільства. З'ясовано, що в умовах, коли спостерігалось відчуження значної частини народу від історичної пам'яті, фактично лише період Київської Русі сприймався громадянами різних регіонів України доволі однозначно. В Україні у досліджувані роки відбувся лише певний поворот до пам'яті й до політики пам'яті. Водночас в формування історичної свідомості ускладнювалося спадком радянської доби. Історична свідомість українства виявлялась деформованою і в силу того, що в радянський період офіційна історіографія заперечувала попередню історичну пам'ять. Реалії доби незалежності свідчили про те, що у значному обсязі на формування історичної свідомості народу впливала народна пам'ять. Історична свідомість українських громадян піддавалась маніпулятивним впливам. Дана обставина обумовлювалася і фактично відсутністю прийнятної для більшості

населення загальнонаціональної ідеології прогресу. Амбівалентність історичної свідомості українського суспільства безальтернативно унеможлилювала економічний і культурний поступ. Суспільна свідомість опинилась у стані соціального стресу, втратила чіткі орієнтири для оцінки минулого і конструювання майбутнього України. Встановлено, що впродовж 1990-х – початку 2000-х років в українському суспільстві зберігались полярні погляди на давньоруську спадщину. Присутній дуалізм колективних уявлень ґрунтувався на ідеологічному протиборстві двох принципово відмінних моделей громадянської ідентичності й, відповідно, різних проєкцій минулого: національно-демократичної та постколоніально-радянської.

В українському суспільстві відбувалась актуалізація історичного досвіду. В переломні моменти історії народу загострювалась історична пам'яті, проявлялась її компенсаторна функція. До нього приходила переконаність в тому, що воно не може і далі жити постійним відчуттям скривдженості і жалем до себе. Постійно бракувало віри у власні сили, усвідомлення власної неповторності. Суспільство постійно демонструвало запит на історію Києворуської держави. Згідно проведених соціологічного дослідження тема Київської Русі визнавалась переважною більшістю громадян як на Сході, так і на Заході дуже пріоритетною для розуміння історії України (відповідно 80,6% та 83,6% опитаних). В державній політиці пам'яті цей запит не знаходив належної рефлексії. Відбувалися лише ситуативні заходи по актуалізації та інтерпретації сюжетів історії Київської Русі. В 1990-і роки реальна робота по розбудові суспільних інститутів часто підмінялась заявами про «національну травмованість». Значення духовних цінностей Києворуської доби актуалізувались і у контексті дискусій про успіхи та прорахунки в процесі суспільної самоідентифікації. Осмислення понять духовних цінностей суспільства відбувалося на основі звернення до глибинних історичних традицій розвитку культури і духовності. Вітчизняні науковці, богослови у Києворуській спадщині бачили передусім першооснови духовності і релігійності. Християнська духовність традиційно ними бачилася як найвища цінність для українців. Конкуренція у сфері інтерпретації минулого стимулювала розкол суспільства за ставленням до таких фундаментальних цінностей як демократія, приватна власність, незалежність, ринок, форма правління й державного устрою, державна мова, завдання місцевого самоврядування. Конфлікти пам'ятей відрізнялися від конкуренції інтерпретації минулого, зокрема тим, що в цьому разі сторони налаштовувались на вчинення шкоди одне одному, а їх політична поведінка була ворожою і антагоністичною. Водночас у суспільній свідомості вибудовувався державотворчий ряд: Київська Русь – Козацько-гетьманська держава – Українська Народна Республіка – Українська Радянська Соціалістична Республіка – Україна.

Історична свідомість формувалася через соціальні канали. Первинним комунікативним середовищем, в якому засвоювались як цілеспрямовані, так і стихійні уроки історичної пам'яті, виступала сім'я. Пам'ять про Києворуський період традиційно передавалась від покоління до покоління. Це досягалося за допомогою консерватизму пам'яті, яка гарантувала самозбереження українців як етносу і нації. В умовах глобалізації поставали завдання пошуку нових способів

передачі пам'яті. Історична свідомість формувалася на комеморативних практиках держави. Києворуські князі недостатньо вшановувались щорічними урочистостями з увічненням пам'яті на державному рівні. На формування історичної свідомості мала вплив історична література. Маса підручників, навчальних посібників продовжували пропагувати низку міфів, які мали на меті «задавніювати» чи «героїзувати» українську історію. В Україні зберігалася значна кількість стародруків, які виступали одним з видів джерел історичної пам'яті, документальними пам'ятками Києворуського періоду. Культурні чинники, що безпосередньо впливали на колективну свідомість, і як наслідок, на формування моделі історичної пам'яті, мали вельми розгалужений і широкий спектр, зумовлений багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику. Києворуські витoki традиційно виступали відправною точкою у процесі переоцінки суспільних надбань і особливо при з'ясуванні духовного виразу української культури. Репрезентантами історичної пам'яті, та засобом формування самосвідомості, виступали історичне середовище, як збережені залишки минулого, що відображали події, а також історичний спадок, як інтерпретація минулого низкою суб'єктів.

Історична самосвідомість зростала і внаслідок змін у державно-церковних відносинах. Відзначення свята Хрещення Русі-України зберігало конфесійну особливість, віддзеркалювало ідентичність віруючих. Важливим чинником релігійно-церковного життя була канонізація благовірних київських князів. Не менш ефективним засобом конструювання історичної пам'яті виступала візуалізація історії, актуалізація художнього потенціалу українського кінематографу та телепродукції історичної тематики. Важливим репрезентантом політики пам'яті виступала шкільна історична освіта. В роки незалежної Української держави історія Київської Русі використовувалась як засіб національно-патріотичного виховання у середній загальноосвітній школі.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, можемо зробити висновок, що протягом 1990-х – 2000-х років відбувалися різнопланові репрезентації Києворуської спадщини. Зростала роль у цьому процесі закладів культури, освіти, науки, релігійних організацій, засобів масової інформації. Так зване «повернення» спадщини, створювало підґрунтя для розширення і збагачення етнокультурного простору незалежної держави.

Підрозділ 2.3. *«Роль літературно-мистецьких, релігійних засобів просвітництва та наукової генеалогії у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь»* присвячений проблемі використання спадщини у різних сферах знань. Констатується що протягом 1990-х – початку 2000-х років зростала роль просвітницьких та наукових засобів у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь. Автор проводив пошукову роботу з тим, аби розширити розуміння процесу християнізації. Києворуська спадщина використовувалася у лекційній роботі як засіб просвітництва. Наслідком її були позитивні зміни в історичній свідомості. З тим, аби максимально розширити можливості широкої популяризації Києворуської спадщини, автором був започаткований просвітницький проект «Українці в світі». До просвітницьких репрезентацій Києворуської доби належать напрацювання

автора в галузі історико-генеалогічних досліджень. Нами використовувалась низка письмових пам'яток, набутоків попередників – відомих дослідників генеалогії, з тим аби проаналізувати низку аспектів політичної, соціальної історії Київської Русі. Велике генеалогічне древо-сонечко «Панування роду Володимира Великого» експонувалося у Вільнюському сеймі, культурному центрі Анни Ярославни у Франції, інших релігійних, громадських центрах європейських країн. Унікальне генеалогічне дерево, створене на основі літописних джерел, хронік та новітніх генеалогічних досліджень, представляло нащадків Великого князя Київського Володимира Святославовича, що сформували і ввійшли у родові древа європейських правлячих родів.

Отже, для популяризації спадщини Київської Русі усередині країни та за її межами вітчизняними митцями, вченими та громадськими діячами використовувалися науково-культурні просвітницькі засоби, які шляхом інтерактивізації історичного матеріалу сприяли формуванню в українців загальноєвропейської історичної свідомості, а в закордонних спостерігачів уявлення про Україну як пряму спадкоємицю державотворчих традицій Київської Русі.

У підрозділі 2.4. «*Особливості створення живої пам'яті про Київську Русь «установами пам'яті» та «місцями пам'яті»*» ідеться про особливості вітчизняних презентаційних практик. Протягом 1990-х – початку 2000-х років в Україні сформувалася система «установ пам'яті» і «місць пам'яті», проводилась охорона і збереження історичних рис і особливостей давніх частин міст. Історичне минуле Києва традиційно пов'язувалося з Києворуським періодом, а також з середньовічною, новою і новітньою історією Європи. Наголос на міській історії IX–XIV ст. робився за допомогою музейного простору, при організації публічних заходів, через зміст екскурсійних маршрутів. Дослідники національної та історичної пам'яті Київ інтерпретували як об'єкт мнемонічного ряду, символ української нації, уособлення місць пам'яті. Образ Києва як другого Єрусалима був актуалізований за часів незалежності України, коли особливої загостреності набули проблеми ідентичності та формування національної свідомості. Міста України, які безпосередньо пов'язані з історією Київської Русі – Київ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Любеч, Остер поставали як місця пам'яті. Водночас вони мали обмежені можливості передачі історичного досвіду. Повільно розв'язувалась проблема надання даним містам статусу рекреаційних центрів, туристичних об'єктів. Відродження міст як місць пам'яті сприяло вирішенню низки їх соціальних проблем: з'являлись робочі міста, розвивався місцевий бізнес, будувались об'єкти інфраструктури, дороги. Об'єкти культурної спадщини таких міст приносили реальну користь міських спільнот, підвищуючи туристичну привабливість. Таким чином політика пам'яті отримувала соціальний зміст. Водночас більшість міст мали обмежені можливості для поширення інформації про себе у соціальному середовищі. Історична пам'ять українців репрезентувалася низкою монументальних «місць пам'яті», які постійно удосконалювалися, з'являлись їх нові рецепції. Пам'ятники князям, як «місця пам'яті» несли у собі потужне культурно-ментальне, політичне навантаження. В 1990-і роки вони ставали невід'ємною частиною політики пам'яті незалежної держави. Біля них проводились різного роду

загальнодержавні, політичні, культурно-мистецькі акції, вони все більше використовувались у просвітницькій роботі, екскурсійній діяльності. В Україні почав формуватися своєрідний тезаурус імен та пам'ятників, що утворював позитивний мнемонічний простір, який репрезентував країну у світі. Сюди слід віднести і славетні постаті князів, споруди тощо. Державна влада задекларувала основні напрями збереження та охорони об'єктів Києворуської спадщини. Серед них і завчасне інформування ЮНЕСКО про заплановані архітектурні перетворення у буферних зонах собору Святої Софії та ансамблю Києво-Печерської лаври. Протягом 1990–2000-х років регулярно поповнювалась археологічна спадщина представлена пам'ятками Києворуської держави. Проводились роботи по вивченню історичного ядра Києва – «місто Володимира» та «місто Ярослава». Специфіка охорони археологічних пам'яток Києва полягало в тому, що культурні шари знаходились на території сучасного міста. В процесі роботи по очищенню символічного простору від атрибутів радянської доби, поширювалась національна історична символіка, складовою якої була і Києворуська спадщина. Встановлення пам'ятника княгині Ользі в Києві на Михайлівській площі, стало помітною подією в громадському житті столиці. Киянами сприймався даний захід як повернення Ольги до Києва. Для збереження пам'яті про постаті та державотворчі традиції Київської Русі в Україні діяв цілий арсенал таких популярних і характерних засобів, як освітні програми, спеціальні курси, навчальні підручники; мистецькі проекти, кінематограф, художня та науково-популярна література; дослідницькі та пошукові проекти; комерційні бренди; медіа-проекти; відзначення пам'ятних дат, увічнення пам'ятних дат, увічнення пам'яті в історичному календарі; масові заходи (меморіальні практики, історичні реконструкції, традиції, ритуали, театралізовані дійства, флеш-моби); державні нагороди, звання; топоніміка, присвоєння імен об'єктам, установам, конструювання і підтримка місць пам'яті (пам'ятні знаки, обеліски, музеї); пошук, охорона та впорядкування місць поховань. В досліджувані роки зростала роль музеїв, як «установ пам'яті». При цьому потужним чинником поставало звернення до попередників сучасних музеїв України, якими були (за оцінками більшості науковців) колекції книг, картин, художніх виробів тощо, що зберігались у храмах ще в часи Київської Русі: Десятинній церкві, Софійському собору, Києво-Печерській лаврі. Музеї України продовжували роботу по збереженню залишків давньоруських дерево-земляних замків XI – XIII ст. Тематика Києворуської доби представлялась практично у більшості музеїв України. Експозиційні можливості музеїв розширювались внаслідок впровадження інноваційних технологій і підходів. Удосконалювались шляхи збереження культурної спадщини і традицій. В незалежній державі тривало створення нових музеїв. Приходило суспільне розуміння необхідності музеїв нового типу – історично-анімаційних скансенів, які б репрезентували історико-культурну спадщину Київської держави. У репрезентації історичної пам'яті виняткову роль відігравали бібліотеки, як «установи пам'яті». Вони зберігали переваги на тлі розвитку соціальних комунікацій, в інтеграції та поширенні ресурсів біографічної та спорідненої з нею генеалогічної, краєзнавчої інформації. Зростала роль бібліотек як осередків національної культури. У формуванні образів, пов'язаних з Києворуською

добою, чільне місце посідала преса, зокрема газети і журнали. Матеріали, які там подавались, мали свою особливість. Українське мистецтво виступало ефективним засобом формування національної пам'яті. В Україні почала складатись традиція спорудження нових православних храмів у «стилі Київської Русі».

Отже, протягом досліджуваних років в Україні склалась певна система державної політики пам'яті, розвивались візії конструювання історичної пам'яті. Відповідно змінювався арсенал популярних засобів, які були направлені на збереження давньоруської спадщини, її використання в процесі державо і націотворення, проходило конструювання «місць пам'яті», які актуалізувались під час відзначення ключових подій і дат з історії Київської Русі.

Третій розділ **«Спадщина Київської Русі, як ідеологічний ресурс державотворчих проектів доби Середньовіччя та Нового часу»** розкриває способи репрезентації спадщини в ранні періоди історії України.

В підрозділі 3.1. *«Історична пам'ять в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави»* визначено що в окреслений період на рівні держави відбувалося започаткування політики пам'яті.

У IX – X ст. династія варязьких князів, засновником якої був Рюрик, опираючись на військові дружини, поступово підпорядкували племена, що населяли територію сучасної України. Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнило владу київського княжого роду і стало реально вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі. Родинну приналежність руської землі династії Рюриковичів продовжив у 969 р. князь Святослав, посадивши своїх синів на княжіння у знакових для русичів племінних центрах – Новгороді та древлянському Овручі. Володимир продовжив батьківську державотворчу політику. Він розширив територію Русі за рахунок приєднання територій балтських племен (ятвягів) та деяких слов'янських племінних союзів. Володимир завершив об'єднання східнослов'янських племен в межах однієї держави та закріпив авторитет влади династії Рюриковичів актом хрещення Русі. Знищивши всі місцеві князівські династії, київський князь забезпечив кожного із своїх дванадцяти синів князівським столом. Сім'я Рюриковичів стала у певному сенсі сакральними дідами, господарями Руської землі. Син Володимира – Ярослав намагався запровадити колективне управління Руссю у вигляді тріумвірату Ярославовичів. Однак його спроба збереження сильної династичної влади на Русі виявилася невдалою. Русь була поділена між представниками сакрально-владного роду Рюриковичів, на кшталт інших тогочасних Європейських монархій. Після смерті Ярослава, у 1050 – 1060-х рр., коли постало питання розподілу земель між представниками роду, уявлення про Рюрика, як родоначальника династії, укорінилось у середовищі династії Київських князів. Надалі князі намагались доводити свою приналежність до князівського роду, а також право на власний уділ, використовуючи перекази про спільного предка – засновника династії.

Отже, нащадки династії Рюриковичів упродовж більш як чотириста років правили на території Русі. Їх своїми предками вбачають представники багатьох

сучасних європейських королівських родів. Рюриковичі внесли значний вклад у становлення і розвиток східнослов'янської державності, залишили значний слід в духовному житті, із їх середовища вийшла значна кількість видних діячів у різноманітних сферах людського буття. Звеличення та сакралізацію влади та права на володіння Руссю здійснювали ще перші князі династії Рюриковичів. На замовлення Ярослава Володимировича київські літописці та учасники Софійського гуртка розпочали формування історичного міфу базових ідеологем, які мали остаточно закріпити у свідомості русичів владу князя. Міф про нього, остаточно сформувавшись приблизно до середини XIII ст. Важливим компонентом ідеологічної програми звеличення Києва і правлячої князівської династії були заходи спрямовані на створення власних філософських та історичних епосів відмінних від наявної візантійської літератури. Видатний вчений (що підкреслено в літописі), громадський діяч, пресвітер Іларіон створив власну концепцію загальнолюдської історії, яка базувалась на неоплатонічній основі. У «Слові про закон і благодать» йдеться про формування руської державної ідеології, яка мала обґрунтувати політичну владу князя і його владних структур. Прагнення канонізації Ярославом князів династії Рюриковичів мало остаточно сакралізувати владу київських князів.

Таким чином, київська князівська династія вдало використала для встановлення одноосібного правління на Русі акт християнізації русичів та створення Київської митрополії.

В підрозділі 3.2. *«Проблема династичної спадщини у національно-політичному проекті Русько-Литовської держави»* розглянуто окремі аспекти еволюції політики пам'яті у напрямку зміни ідеологічної надбудови суспільства. Підкреслено, що у генетичному плані Києворуська державність мала продовження у політичному розвитку південноруських (українських) князівств XIV – XV ст., а у більш обмеженому плані в адміністративних структурах XVI – XVII ст. Українська шляхта зберегла державні традиції княжого Києва і передала їх козацтву. Реальна, чи навіть уявна належність до правлячої династії, що колись знаходилася при владі у суверенній державі, а потім втратила цю владу після втрати незалежності країни, мала у тогочасній Європі неабияке значення. Наприкінці XVI ст. князі Острозькі через створення і поширення генеалогічних легенд доводили, що їх рід був спадкоємцем «князів старої Русі» та володарем «руських земель», під якими малися на увазі землі Корони Польської з населенням: Галичини, Волині, Київщини та Поділля. Серед шляхти формується погляд на себе як на «руський народ політичний», рівноправний з польським і литовським. В українській історіографії XVI-XVIII ст. Київська Русь розглядалася як першопочаток політичного розвитку українського народу. Стародавнє лицарство не припинило свого існування з падінням Київської Русі, а трансформувалось у козацтво, зокрема у запорозьке військо. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. інтелектуали, шукаючи історико-генетичного зв'язку з минулим, формулюють концепцію безперервності історії від Київської Русі до України-Руси, відштовхуючись від існування нібито безперервних княжих родів. Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а

потім Речі Посполитої, у значній мірі формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства. Українські селяни, не завжди усвідомлюючи всю глибину даного питання, були головними носіями звичаїв, традицій, вірувань, забобонів, світогляду, які зберігалися з часів Київської Русі.

Підрозділ 3.3. *«Києворуський спадок у державотворчій традиції Богдана Хмельницького та культурі Гетьманщини»* розкриває шляхи осмислення минулого та репрезентації його в різних сферах суспільного життя. З початком Національної революції розпочався якісно новий етап у розвитку державної ідеї. Вона розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою», що відзначався демократизмом. У 1649 р. Богдан Хмельницький вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював національну державну ідею, що стала визначальною для народу протягом усіх наступних століть і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. У Середньовіччі та у ранній Новий час створення нової держави вимагало легітимізації: чи релігійної, чи через знаходження протектора серед легітимних володарів, чи апелюванням до права старовини. Зважаючи на зазначений вище чинник, гетьман почав усвідомлювати право Української держави на територіальну спадщину Русі, що перебувала у складі Речі Посполитої: «І вступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і у неволі бути не хочемо». Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції теж розвивали ідею безперервності буття руського народу з княжих часів. З 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває термінологічної конкретності, позначаючи населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби. У народній пам'яті постійно існував образ «княжого Києва». З покоління у покоління у фольклорі передавалися ідеї Києва як першостолиці, міста, з якого веде початок православ'я, героїчний епос і цивілізація. Те, що Богдан Хмельницький надавав вагоме значення Києву було виправданим кроком. Головними імперативами поведінки козацької старшини як політичної еліти Гетьманату стали показне залюбування і демонстрування поваги до славного козацького минулого, наголошування на лицарському статусі козацтва, його політичній суб'єктності. У площині ж політичної практики це втілювалося в обстоювання «козацьких прав і вольностей». Хмельниччина активізувала ідеологічні пошуки українських мислителів ідеальної Вітчизни та точок опертя у києворуському минулому.

Московський уряд мав протягом XVII – XVIII ст. своїм стратегічним інтересом, через політичне підпорядкування та подальшу колонізацію Гетьманщини, здобути вихід до берегів Чорного моря. Для досягнення цієї мети ним була втілена складна комплексна програма політичних та ідеологічних дій, серед яких значної уваги було приділено з 1649 по 1685 рр. саме Українській Православній церкві, адже політичне підпорядкування Гетьманщини без залучення її на свій бік було неможливим. Адже, прикриваючись визволенням православних народів і Києворуською спадщиною, Московське царство здійснювало свою експансіоністську програму,

присвоївши собі чужу історію. Доба козацтва залишила в українській культурі багату спадщину в яку була втілена історія Київської Русі.

Отже, Богдан Хмельницький задля легітимізації власної влади використовував духовно-ідейний спадок Київської Русі. Задля обґрунтування свого права на українські землі, Московія, після їх інкорпорації у другій половині XVII ст., залучивши на свій бік Українську Православну церкву, як чільного репрезентанта місцевих культурних традицій, що сягали Середньовіччя, використовуючи при цьому державотворчий досвід гетьмана у власних інтересах, розпочала активно покликатися на Києворуську спадщину.

Четвертий розділ **«Спадщина Київської Русі в умовах російського самодержавства»** висвітлює проблему спадщини з точки зору українського національного проекту.

У підрозділі 4.1. *«Фальсифікація Російськими самодержцями історичних джерел з метою присвоєння Києворуської спадщини та конструювання політичних міфологем, як засобу формування самообразу імперії»* зазначено, що Російська держава зміцнила монопольне право на організацію громадського життя на теренах України. Стверджується, що політика російських самодержців не тільки зліквідувала всі державницькі інституції Гетьманщини, але і намагалася зрусифікувати козацько-шляхетську українську еліту та стерти у свідомості українців їх пам'ять про Київську Русь та її правлячу князівську династію. Натомість мала постати нова історична пам'ять малороса, як складова «великого російського православного світу», який очолює прямиий нащадок Рюриковичів – імператор династії Романових. Фальсифікація історичних документів, яку розпочали російсько-московські зверхники у XVIII ст., мала яскраво виражену політичну мету. Упродовж XIX ст. імперська історична політика Росії полягала в експлуатації вже існуючих та конструюванні нових об'єктів імперської пам'яті про домонгольську Русь. Продовженням формування нової історичної імперської пам'яті та нової концепції давньої історії Росії стали публікації М. Погодіна. В XIX ст. в процесі формування імперської пам'яті та нової масової історії Росії формується і нові образи київських князів та їх Володимиро-Суздальських і Московських нащадків. В другій половині XIX ст. постать князя поступово вводиться до тогочасних шкільних підручників та програм. У контексті формування імперської пам'яті необхідно розглядати і цілу низку ювілейних імперських свят другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, упродовж XIX ст. російська імперська історична наука спільно з урядовими чиновниками розробляла і втілювала в життя положення нової моделі історії Росії. Під нову модель підбиралися історичні документи, фальсифікувалися літописи, змінювалась історична пам'ять і українського народу, як і інших народів імперії.

У підрозділі 4.2. *«Козацька старшина та українська шляхта в умовах російського імперського будівництва кінця XVIII – першої половини XIX ст.: повернення до власного минулого»* проаналізовані обставини розвитку історичної пам'яті в середовищі окремих суспільних верств. Упродовж XIX ст. російськими ідеологами та історичною наукою було створено низку міфів і стереотипів, які

пов'язувалися з початковим етапом історії державності. Однією з таких була ідеологема Київської спадщини. Офіційна російська історіографія приписує як точку відліку Росії 862 рік, тобто т. зв. «призвання варягів на Русь». До спроб розвінчання цієї, як і інших історичних нісенітниць на науковому рівні вдалися у XIX ст. українські вчені та громадські діячі – В. Антонович, М. Грушевський, М. Максимович. В XIX ст. князівські роди давньоруського походження були найбільш знаною та титулованою частиною тогочасної аристократії, інкорпорованої в імперську еліту. Зауважимо, що на відміну від польської шляхти західних околиць Російської імперії, українська шляхта вважала, що цілком має право розраховувати на особливий статус. На початок XIX ст. були вичерпані всі можливі варіанти отримання дворянського титулу козацькою знаттю – пред'явлення гербів, документів тощо, і таким чином, в українській еліти лишався один аргумент – стверджувати, що їх пращури перебували на службі в «малоросійських чинах», які давали право на дворянство.

Отже, період кінця XVIII – початку XIX ст. характеризувався спробами російського самодержавного уряду поширити парадигму імперського бачення історії на минуле українського народу. За цих умов українська еліта розпочала заглиблюватися у вивчення вітчизняної історії, яка сягала Київської Русі, як з метою обґрунтування давнього існування своїх привілейованих родів, такі задля засвідчення своєї окремішності від російського народу.

У підрозділі 4.3. *«Формування власного національно-державницького проекту українською елітою Російської імперії та місце в ньому Києворуської спадщини»* висвітлено погляди відомих українських громадських діячів, науковців та письменників на питання внутрішнього суспільного облаштування України. Зазначається, що глобальним явищем XIX – початку XX ст. став процес націотворення, який супроводжувався активізацією національних рухів та формуванням суто модерного явища – нації. Зверталися до Києворуської спадщини також і організатори та ідеологи національного руху, який в 1860-і роки поставав на тлі посилення репресій царської влади. Ідейним підґрунтях їх діяльності стало звернення до «віри предків». В кінці 1850-х років у Києві сформувалася українська Громада, яка започаткувала широкомасштабний просвітницький національно-визвольний рух. Спадщина Київської Русі щораз актуалізувалася і в процесі обґрунтування українськими інтелектуалами ідеї української соборності, як складової національного самовизначення. На ґрунт ідейно-політичного дискурсу вона стала лише в умовах політизації українського громадського і національного руху. Визначальна роль у цьому належала М. Драгоманову. Вагомим чинником формування україноцентричної моделі історичної пам'яті була діяльність громадсько-політичних товариств. Процес національного будівництва супроводжувався розгортанням широкого комплексу наукових досліджень, зокрема збирання історичних пам'яток. В Україні розпочиналися пошуки і вивчення киеворуських старожитностей, серед яких особливе місце належало пам'яткам архітектури. Самодержавна влада, формуючи офіційний канон пам'яті, намагалася перешкоджати поширенню в суспільстві патріотичних творів, у яких містилися альтернативні погляди на стосунки України і Російської держави. Народницький

канон історичної пам'яті формувався у нерівній конкуренції з офіційним канонем Російської імперії. Аби підкреслити історичний зв'язок імперії з Київською Руссю у 1853 р. у Києві був споруджений пам'ятник князю Володимирі, а в 1911 р. – княгині Ользі. В другій половині XIX ст. імперська влада особливу роль відводила тим моделям політики пам'яті, що найбільш ефективно впливала на свідомість, формували необхідні ідентифікації. В XIX ст. відбувалося активне включення церкви, релігійних товариств у конструювання історичної пам'яті. Влада імперії зверталася до проблеми хрещення Русі в часи сплеску патріотичної свідомості, зокрема у період російсько-турецької, Першої світової воєн.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст., на противагу російській імперській ідеології апелюючи до Києворуської спадщини, українські інтелектуали намагалися обґрунтувати думку про давні корені української нації.

П'ятий розділ **«Тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину у політичних проектах Української Народної Республіки, доби гетьмана Павла Скоропадського та в українській діаспорі»** характеризує особливості функціонування політики пам'яті в даний історичний період.

У підрозділі 5.1. *«Історична пам'ять про Києворуський спадок, як інструмент політичної боротьби Центральної Ради та Директорії»* проаналізовано форми і засоби використання історії у політичних проектах доби визвольних змагань. Доба національного відродження активізувала процес формування національної самосвідомості й зумовила рефлексивне ставлення представників української еліти до колективної пам'яті українського народу. Важливим засобом легітимації українського національно-визвольного руху і його політичної боротьби було відродження колективних ідентичностей, насамперед історичної, а через неї і національної, здатних об'єднати національний рух з подіями минулого, що залишилися в колективній пам'яті широкого загалу українців. Тому М. Грушевському та діячам Центральної Ради з огляду на рівень національної та політичної свідомості українського народу для розширення соціальної бази у боротьбі за державність слід було переконати широкі народні маси, що минуле, образи якого явно чи латентно залишилися в історичній пам'яті українців, продовжує жити в сьогоденні, оскільки пов'язане із історичними прецедентами та традиціями.

Отже, в дисертації відображено, що політичні діячі Центральної Ради та Директорії УНР з метою обґрунтування права України на власну державність вдавалися до пошуку її джерел у минулому. М. Грушевський намагався зафіксувати в історичній пам'яті українського народу символи та події Києворуської доби. У такий спосіб громадський діяч засвідчував тяглість вітчизняного державотворення. Києворуський спадок став у нагоді під час розробки державних атрибутів, адміністративно-територіального поділу, уведення в обіг національної грошової одиниці та визначення зовнішньополітичної орієнтації УНР.

У підрозділі 5.2. *«Гетьманат Павла Скоропадського і Києворуська спадщина»* зазначено, що питання розвитку національної освіти і культури були невід'ємним складником державної політики даної доби. З метою українізації освіти і науки в Україні та заради залучення цієї сфери суспільної діяльності у процес формування

історичної пам'яті гетьманський уряд створив спеціальну комісію у справах вищої школи та наукових закладів при Міністерстві народної освіти. Тож, збереженню історичної пам'яті українського народу включно і про Києворуську добу мало сприяти створене у червні 1918 року урядом П. Скоропадського Головне управління мистецтва і національної культури (ГУМНК), яке мало власний бюджет та було автономним у своїй діяльності. Проведення в липні 1918 року відділом охорони пам'яток ГУМНК реєстрації предметів старовини і мистецтва в київських церквах і монастирях дозволило виявити і передати на зберігання до міського музею історичні реліквії, що були створені у часи існування Київської Русі.

Таким чином, беручи до уваги наявність значного сентименту у Павла Скоропадського до козацьких традицій, слід засвідчити, що у процесі обґрунтування права українського народу на власну державу гетьманздебільшого апелював до Козацької доби в історії України, а не Києворуського періоду її державності.

У підрозділі 5.3. *«Боротьба української діаспори з російсько-більшовицьким історичним шовінізмом та привласненням історичної спадщини Києворуської держави»* виявлені основні інтелектуальні здобутки по збереженню історичного спадку в далекому зарубіжжі. Зазначається, що одним із ключових питань, які мали вирішити українські емігранти, стало питання боротьби з російським та більшовицьким історичним шовінізмом та привласненням історичної спадщини Києворуської держави. У 1921 р. центром українського культурно-наукового гуманітарного життя стали Прага та Подебради. У 1938 р. в Торонто протоієреєм Пилипом галицьким було створено Допомогове братство Святого Володимира. Важливим було вирішення питання здійснення фундаментальних студій з історії Київської Русі.

В 1930 р. між істориками та мовознавцями Українського Історично-філологічного товариства в Празі, яке очолював академік С. Смаль-Стоцький, та західноукраїнськими істориками згуртованими в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові (М. Кордуба, В. Заїкін, К. Чехович, М. Чубатий) відбулася дискусія про появу української держави і української свідомості в Києворуську добу. Після закінчення Другої світової війни у країнах Заходу активізувалося громадсько-політичне життя української діаспори, основною метою якого стала боротьба за незалежність України. Українські емігранти в умовах «холодної війни» намагалися використати ідеологічне протистояння двох політичних систем з метою поширення історичної, культурної інформації про Україну серед світової громадськості. Особливо актуальною в другій половині ХХ ст. стало питання історії Києворуської держави, династії її правителів та розвиток православ'я на українських землях. Українське історичне бачення Києворуської доби відстоювали І. Лисяк-Рудницький, О. Пріцак та інші більш молодші їх послідовники.

Отже, українська еміграція бачила своє призначення в двох напрямках діяльності – культурно-релігійному та політичному.

Шостий розділ **«Києворуська державність в ідеологічній репрезентації і науковій інтерпретації радянської доби»** характеризує особливості історичної пам'яті суспільства в даний історичний період.

В підрозділі 6.1. «Традиції Київської Русі, як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму» констатується, що зі встановленням в Україні більшовицької влади постало питання формування нової моделі історичної пам'яті. Українська історична пам'ять мала зазнати кардинальних змін в процесі становлення СРСР і набути нової радянсько-російської сутності. В основі нової історичної пам'яті, яка нав'язувалась українцям, мала знаходитися російська історична пам'ять, яка відбивалася в історичних міфах про походження росіян, їх роль у історії східного слов'янства, це те, що було озвучено в імперській історії і було використано більшовицькими ідеологами для написання радянської історії. Вся історія Київської Русі і династії Рюриковичів розглядалась у контексті еволюції концепції російського історичного імперіалізму. Так, наступ на українську історичну науку в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і звинувачення провідних вчених у «націоналізмі» призвів до того, що науковці після офіційного дозволу писати про досягнення і військові перемоги київських князів не поспішали реабілітувати державницькі і військові традиції Київської Русі. Після створення Радянського Союзу великодержавницьку й відверто шовіністичну гіпотезу М. Погодіна радянські ідеологи дещо пом'якшили, вигадавши концепцію окремого давньоруського етносу – давньоруської народності, яка нібито стала етнічною основою росіян, українців та білорусів. Зміни у ідеологічних настановах комуно-більшовицького керівництва необхідно розглядати через формування власне більшовицької національної політики. Незважаючи на це, у радянській Україні не всі видатні постаті Київської Русі та інших часових відтинків не виявилися затребуваними. Так, образ Володимира Мономаха використаний для московсько-російського державницького міфу виявився не в запиті. Сталінська модель раньомодерної історії мала складатися з поєднання старої російської імперської історичної моделі та створення на її основі власне радянської концепції «давньоруської народності», сформованої в межах доктрини єдиної староруського народу, як спільного предка східнослов'янських народів. З початком радянсько-німецької війни українські літератори, історики та митці у своїх роботах стали звертатися до дозволених режимом історичних постатей, які могли б прислужитися владі для формування ідеологічних міфів. Уже в липні 1941 р. українські літератори у відкритому листі до Й. Сталіна згадали про перемоги князя Данила Галицького у боротьбі з тевтонськими рицарями. Українську радянську концепцію історичної пам'яті про Київ висунув у листопаді 1943 р. М. Рильський. Формується новий пантеон історичних постатей-героїв.

Отже, після Другої світової війни радянські ідеологи остаточно відмовились від концепції класової боротьби та «меншого зла» і стали активно розробляти російсько-центричний національний підхід. Радянська історична наука розпочинала історію з історичної спільності східних слов'ян часів Середньовіччя – давньоруської народності. Створений радянськими ідеологами міф про возз'єднання українського і російського народів під час Переяславської ради 1654 р. набув сакрального значення для легалізації ще одного комуно-радянського міфу про єдиний радянський народ, який активно реалізовувався у 1960-80-х рр.

У підрозділі 6.2. *«Концепція давньоруської народності та її місце при «возз'єднанні» Західної України і Західної Білорусії»* зазначено, що партійно-державне керівництво своїм втручанням у висвітлення подій на Західній Україні всіляко намагалось змалювати тріумфальну перемогу радянського ладу і всіляку підтримку місцевого українства «возз'єднання» з іншими братами у новій радянській державі. Головним для істориків ставилось обґрунтування історичного прагнення українців жити разом з росіянами і білорусами у державі – правонаступниці Давньоруської слов'янської держави. Досить символічно, що події осені 1939 року співпали з остаточним утвердженням в радянській ідеологемі концепції «давньоруської народності».

Отже, саме події 1939 – 1940 рр. – приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних радянських республік у складі СРСР – відіграли вагому роль у генезі концепції єдиного руського народу давньоруської доби у значенні спільного пращура трьох пізніших східнослов'янських народностей. Нова ситуація поставила питання про походження українців і білорусів. У зв'язку з цим перед істориками постало завдання висвітлення спільного походження російського, українського та білоруського народів, які об'єдналися, нарешті, кожний у своїй «єдиній радянській державі». У 1939 році концепція Давньокиївської держави запроваджується і в вузівські курси з історії СРСР. Втретє радянські ідеологи звернулись до Києворуської спадщини у 1944 році, коли радянські війська наблизились до західних кордонів СРСР. М. Хрущов у березні 1944 року наголосив на необхідності продовження історичного возз'єднання українських земель в єдиній радянській Україні. З'являються нові проімперські трактування історії Галицько-Волинського князівства, Буковини та Закарпаття. Проявам русифікації української історичної пам'яті протидіяли українські історики та літератори. Отже, після приєднання Західної України до складу СРСР компартійні органи протягом 1939-1941 рр. та одразу після визволення Західної України від нацистів здійснювали ідеологічну роботу проти місцевої української інтелігенції з метою поширення серед її представників методологічно-правильних концепцій історичного розвитку українського народу.

Підрозділ 6.3. *«Києворуська спадщина як засіб культивування радянського патріотизму (1946-1953 рр.)»* розкриває особливості формування радянськими ідеологами нового концепту історичної спільності «радянський народ» та використання ними історичної пам'яті про Києворуську державу.

У межах радянського ліберального відступу українські вчені розпочали розробку нової моделі руського періоду історії українського народу. Нова модель мала поєднати в собі сталінський концепт старшого брата та деякі тези «школи М. Грушевського». Відштовхуючись від принципу етнічної єдності, було запропоновано концепцію української історії як перманентної «боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі, за об'єднання з великим братнім єдинокровним народом російським». Маючи спільне історичне походження, українці мусили мати і спільних з російським народом історичних персонажів та героїв. Їх умовно розділили на групи за місцем у спільній історії східних слов'ян.

Кожен князь, полководець та політичний діяч мав отримати власне місце у радянській, українській пам'яті та власну принатурено для потреб режиму історичну біографію. У даному контексті запрацювали українські радянські історики, літератори та митці. Певна історична лібералізація породила нових героїв республіки, які доповнювали перелік канонізованих сталінськими ідеологами російських історичних постатей. Лібералізація дозволила вітчизняним історикам знову звернутися до формування української моделі тяглості власної державницької традиції. Однак ніхто з українських вчених-гуманітаріїв не міг претендувати на спільну історичну пам'ять східних слов'ян, яка реалізовувалась у концепті «давньоруської народності» та Київської Русі. Розпочинати власну державницьку традицію можна було лише з реабілітованого князя Данила Галицького та Галицько-Волинського князівства. В 1940-ві рр. це був свого роду державницький прорив. Вчені отримали можливість накреслити історичну лінію від Галицько-Волинського князівства через Литовську державу до козацької держави часів Б. Хмельницького. Деякі історики та митці спробували посунути українську історичну пам'ять в глиб до початків державності східних слов'ян – Київської Русі часів IX-X ст. У нагоді став історичний міф про «Київ – мати міст руських».

Паралельно з деякою лібералізацією імперської політики стосовно народів СРСР Й. Сталін започаткував нову ідеологему – повернення до імперського минулого Росії. В грудні 1943 р. «Інтернаціонал» перестав бути гімном СРСР. Відповідно до нової офіційної ідеологічної лінії радянського патріотизму, новий гімн починався із того, що «союз непорушний вільних республік поєднала навіки Велика Русь». Він мав символізувати об'єднання і згуртування всіх народів СРСР навколо великого російського народу, який став продовжувачем історичних державницьких традицій Великої Русі. Формується новий пантеон історичних постатей-героїв. Навколо них владні ідеологи будували історичні міфи та формували нову радянську історичну пам'ять. До історичного ряду діячів реабілітованих сталінськими ідеологами увійшли Володимир Великий, Данило Галицький, Володимир Мономах та Богдан Хмельницький. Одночасно влада використала і релігійно-православну традицію українців, росіян і білорусів. Акт хрещення Володимира та історія православної церкви у Києворуську добу розглядалися крізь призму протидії католицизму та захисту слов'янської ідентичності у домодерну добу. Радянські ідеологи наголошували на тому, що православ'я допомагало Івану Грозному, Петру I проводити імперські реформи, направлені на консолідацію східно-слов'янських народів. Влада використала візантійську традицію, яка передбачала залежність релігійних інституцій від світської влади. Церковні ієрархи надавали радянській владі релігійної сакральності в очах православних віруючих. Церковні ієрархи визнали Й. Сталіна «богообраним вождем військових і культурних сил Росії».

Отже, події перших післявоєнних десятиліть показали що в Україні сформувалась власна радянська політична, культурно-наукова еліта, яка була вихована на сталінській історичній пам'яті і вже не складала загрози існуючому політичному ладу. Після Другої світової війни радянські ідеологи остаточно відмовились від концепції класової боротьби та «меншого зла» і стали активно

розробляти російсько-центричний національний підхід. Радянська історична наука розпочинала історію з історичної спільності східних слов'ян часів середньовіччя – давньоруської народності. У період Давньоруської держави склалась спільна давньоруська народність з спільною мовою слов'ян, хоча зберігались і місцеві діалекти. Для давньоруської народності характерною була спільність території, що співпадала з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ, певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норми, звичаєве право і закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність.

У підрозділі 6.4. *«Києворуська спадщина в літературно-мистецьких інтерпретаціях періоду українського культурного відродження»* зазначено, що спроба часткового реформування тоталітарної радянської державно-владної моделі, з метою перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, призвели до «відлиги» у культурно-патріотичній політиці радянсько-компартійної еліти. Коріння «нової історичної спільноти», згідно нової інтерпретації, мало сягати ще до часів Київської Русі, де на базі спільної території та спільної («давньоруської») мови нібито утворилася «єдина давньоруська народність». З цієї народності започаткувалися «старша» (як за віком, так і за статусом) російська та «молодші» – «білоруська» й «українська» нації. Незважаючи на тотальний контроль над істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями в 1960-і – 1980-і роки було опубліковано низку цікавих наукових розробок. Визначною подією стала монументальна постановка історико-патріотичної опери Г. Майбороди «Ярослав Мудрий» за мотивами однойменної драми І. Кочерги, яку з епічним розмахом здійснили С. Турчак, Д. Смолич і Ф. Нірод. Найбільшими історичними літературними творами, які розповідали про епоху Київської Русі стали романи С. Скляренка «Святослав» (1959 р.) та «Володимир» (1962 р.). С. Скляренко, опрацювавши руські літописи, зобразив основні етапи життя Києворуської держави кінця X – початку XI ст. У кінці 1960-х і особливо в 1970-ті рр. утверджується своєрідний жанровий різновид – роман «зв'язку часів», історичної пам'яті. Історична пам'ять, зв'язок поколінь, історична тяглість стоять у центрі літературних творів того часу. Важливими композиційними чинниками стають різноманітні хронологічні зміщення, перехрещення, чергування віддалених часових площин. У 1968 р. В. Близнець публікують повість «Древляни», виходять праці М. Стельмаха, В. Шевчука. У процесі формального спілкування (М. Брайчевський та О. Компан, наприклад, читали лекції з історії України на засіданнях київського Клубу творчої молоді), а, головним чином, неформального, товариського спілкування нова «стара» концепція української історії була прийнята молоддю. Варто зазначити, що зацікавлення історією не було прерогативою виключно істориків.

Ідеологічне завдання отримали і українські кіномитці. У 1978 р. Київська кіностудія ім. О. Довженка саме відзначила своє 50-річчя. Її працівники, які мали досвід зйомок історичних фільмів, мали виконати ідеологічне замовлення зі створення серії фільмів з історії Київської Русі. У другій половині 1970 – на початку 1980-х рр. з'явилися монументальні історичні стрічки українських

режисерів – «Ярослав Мудрий» (1981) Г. Кохана та «Легенда про княгиню Ольгу» (1983) Ю. Ілленка. Загалом у 1979-1982 рр. за рішенням ЦК КПУ всі реконструкції історичних об'єктів, будівництво соціально-побутових, культурних споруд, відкриття пам'ятників були приурочені до 1500-ліття заснування Києва. Складалося уявлення, що ідеологічна машина радянської України працювала лише на гідне відзначення нової ювілейної дати.

Отже, «нова історична спільність», радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, постала міфом, який фальсифікував Києворуську спадщину та підводив теоретичну основу під процес денационалізації всіх народів і народностей СРСР. Це була спроба за допомогою сконструйованої радянської історичної пам'яті, радянських історичних міфів створити і підтримувати єдність радянської імперії, поставити радянський народ в один рівень з природно-історичними спільнотами світового рівня.

Сьомий розділ **«Києворуська спадщина у державотворчих і політичних проектах незалежної України»** висвітлює особливості історичної пам'яті даного періоду.

У підрозділі 7.1. *«Спадщина Київської Русі як чинник ідеології державності»* зазначається, що наявність пам'яті про Києворуську державотворчу спадщину засвідчувало цивілізаційну ідентичність українців. Звернення до національних традицій відбувалось найчастіше у контексті пошуку шляхів консолідації української нації, подолання відчуженості регіонів та досягнення соборності України. Пошук стратегії тісно переплітається із історичним досвідом державотворення. Українські вчені, політики, громадські діячі з'ясовуючи причини труднощів державо- і націотворення, в тому числі і пов'язані з відсутністю об'єднавчої політичної ідеології, зазначали і те, що свого часу з аналогічними труднощами зіткнулась і Київська Русь. Звернення до спадщини Київської Русі відбувалось і в процесі просування в політичне життя засад націоналізму. Водночас, в 1990-і роки зберігалось здебільшого упереджене суспільне сприйняття українського націоналізму, що було результатом пострадянської інерції комуністичної пропаганди. Звернення до Києворуської спадщини відбувалося у контексті формування колективних уявлень про шляхи формування в Україні влади демократичного типу. Конструюючи тяглість політичного процесу на теренах України, політики, вітчизняні інтелектуали постійно відштовхувалися від Києворуського етапу. Проблеми дисгармонійності у взаємовідносинах гілок влади, політичні кризи, щораз загострювали суспільну і політичну увагу до досвіду державного регулювання у період Київської Русі. Проте слід зазначити і на тому що політичний і державотворчий спадок Київської Русі, використовувався непродуктивно. Внаслідок несформованості політичної верстви, історичне минуле найчастіше використовувалося для обґрунтування поразок, при пошуку нових «відьом», прославлення реформ, які не приносили результатів. Історичний досвід Києворуської доби брався до уваги при формуванні громадянського суспільства, створення політичних партій. У процесі змагання політиків за владу використовувався досвід Києворуської держави по створенню таких громадянських інституцій, як віче. В інтерпретації минулого вітчизняні політики конкурували на

гомогенному і гетерогенному рівнях. Водночас, Києворуська спадщина майже не використовувалася у політичному дискурсі. Вона залишалася слабким інструментом змін світоглядних пріоритетів суспільства. В силу обставин суб'єктивного і об'єктивного характеру, держава опинилася під значним впливом етнічно орієнтованої, оберненої в минуле парадигми відродження. До процесу творення ідентифікаційних державних атрибутів влада намагалася залучати спадщину Київської Русі. Відбувалося відродження українських національних символів. Традиції військової організації Київської Русі, які залишалися в колективній пам'яті українства перетворювалися на певні символи та використовувалися при організації українських Збройних сил.

Отже, в добу незалежності Києворуська спадщина виступала вагомим чинником державотворення. На політичному, інтелектуальному рівні, звернення до історичних витоків відбувалося в контексті пошуків варіантів розбудови державності, зміцнення інститутів влади, цивілізаційного вибору України. Вектор розвитку держави проектувався з врахуванням ідеологічних цінностей, ідей, цінностей, які сягали коріння Києворуської державності. Її традиції використовувалися при легітимації політичних, владних, державних інституцій.

У підрозділі 7.2. *«Репрезентація Києворуської спадщини державною політикою пам'яті»* розглянутий стратегічний, суб'єктивний, інституційний, зовнішньополітичний вектори діяльності незалежної держави по відродженню історичної свідомості. В Україні державна політика пам'яті вибудувалась у форматі цільових програм, концепцій, наукових розробок. Водночас, протягом 1990 – 2000-х років державна політика пам'яті не забезпечила подолання розколу в неоднорідному українському суспільстві. Процеси відродження історичної пам'яті спонукали політичне керівництво держави до пошуку нових підходів до репрезентації українського минулого. Вітчизняні фахівці при аналізі державної політики пам'яті, що мала місце протягом 1991-2010 рр.: 1991-1994 рр. – роки президентства Л. Кравчука, 1994-2004 рр. – каденції Президента Л. Кучми; 2005-2010 рр. президентство В. Ющенко. В традицію Президентів України входили звернення до видатних державних діячів, в тому числі і Києворуської доби. На державному рівні політика пам'яті бачилася дієвим важелем формування суспільних настроїв. Курс України на євроінтеграцію поряд з проблемною «націоналізацією» історичних наративів, поставив інше завдання, яке полягало у поступове входження колективних уявлень про минуле у європейський простір пам'яті. Впровадження державної політики пам'яті відбувалося на основі нової нормативно-правової бази. Ефективним засобом державної політики пам'яті виступали комеморативні заходи як регіонального, так і національного, та міжнародного значення. Складовою політики пам'яті держави виступала система нагород. Елементом державної політики виступало формування «місць пам'яті» про Києворуську спадщину. Зображення на грошових знаках України давньоруських князів виступало одним з таких «місць пам'яті», яке виступало засобом репрезентації історичної пам'яті. Це відображало специфічний характер розвитку України. Українська гривна, як грошово-лічильна одиниця, виникла ще за часів Київської Русі. Ефективним засобом державної політики пам'яті були ритуали

та комеморації, заходи з відзначення пам'ятних дат або історичних свят. Долучення держави до відзначення річниці хрещення Київської Русі розглядалося керівництвом, як акт спрямований на консолідацію українського суспільства, відродження в ньому традиційних культурних цінностей, розуміння ролі християнської церковної традиції в історії України. «Місцями пам'яті», які репрезентували Києворуську спадщину, були виставки, що проходили на відзначення різних ювілеїв, пам'ятних дат. До 1000-ліття із дня смерті князя Володимира Великого Національним музеєм історії України була організована виставка автентичних речей часів Володимира.

Отже, протягом 1990-2000-х років Києворуська спадщина репрезентувалася державною політикою пам'яті, яка мала певні цілі, концептуальне, та інфраструктурне забезпечення на рівні органів влади різних рівнів. Політика пам'яті незалежної держави мала відповідну послідовність та етапність, яка визначалося державним курсом та політичною волею глав держави.

У підрозділі 7.3. *«Роль символічного простору пов'язаного з Києворуською спадщиною у націотворчому процесі»* зазначається, що використання інструментів популяризації Києворуської спадщини сприяло удосконаленню світоглядних практик українства. В 1990 – 2000-ні роки в Україні широко використовувався такий інструмент націотворення, як вшанування національних героїв. Формуванню національної свідомості українства сприяло використання Києворуської спадщини в освітній практиці. Історична спадщина мала величезний виховний потенціал. Використання Києворуської спадщини в навчально-виховному процесі актуалізувалося з огляду на намагання Російської Федерації привласнити постаті київських князів і усїєї Києворуської історії. Росія, як новітня імперія, відтворюючи стару імперську міфологію, постійно демонструвала неготовність визнати історичну окремішність української нації. Відбувалося імпортування в Україні російської політики пам'яті. В культурно-комунікативному просторі України постійно був присутній чинник зовнішнього впливу. Українська держава намагалась зважати при здійсненні політики пам'яті.

Отже, протягом періоду незалежності Києворуська спадщина виступала засобом націотворення в Україні. Формування національної українства, супроводжувалося глибинними трансформаціями в системі суспільних цінностей орієнтацій того. В цілому ефективним було використання інструментів виховання, освіти з елементами історичної спадщини. Разом з тим, мали місце проблеми труднощі в системі зміцнення і захисту національної традиції, основою яких були ментальні рудименти минулого, суб'єктивізм в оцінці феномену історичної пам'яті та зовнішньополітичні чинники.

У **висновках** сформульовано основні положення дисертаційного дослідження винесені на за захист.

– Загальний аналіз історичної літератури з проблеми феномену історичної пам'яті у сенсі тлумачення Києворуської спадщини засвідчує наявність певної фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних і зарубіжних учених. Разом з тим, слід відзначити, що на сьогодні відсутні комплексні структурно-функціональні дослідження питання місця Києворуської спадщини в історичній пам'яті

українського суспільства. Причиною наукової неопрацьованості багатьох сюжетів цієї теми є не лише обмеженість джерельної бази, але й недостатня методологічна озброєність дослідників.

– В 1990-ті – 2000-ті роки у вітчизняній політичній традиції, суспільно-політичній думці в числі пріоритетних постала проблема відродження історичної пам'яті українського суспільства. Органи державної влади розробили та реалізували комплекс комеморативних стратегій і практик, орієнтованих на формування колективних уявлень про минуле. До процесу конструювання історичної пам'яті було залучено Києворуську спадщину. У процесі конструювання пам'яті, до якого долучалися політики, громадські діячі, науковці не завжди вдавалося органічно поєднати історичні надбання українського народу із завданнями національної ідентифікації. З початку 1990-х років на полі історичної пам'яті українців практично постійно спалахують «війни пам'яті». Одна з таких і найзапекліша виявилась війна з Росією за «київську спадщину». За умов нестабільності політичної ситуації, найчастіше з вини політиків відбувалося перетворення сфери історичної свідомості в поле протиборства політичних сил. Тому, найчастіше навмисне зневажалося важливе завдання примноження та збереження тих знань про події минулого, які справили вплив на формування нації. Процес поєднання культурного надбання Києворуської доби із завданнями державотворення і націотворення активізувався лише останнім часом, в умовах найбільш значущого для самозбереження України періоду, коли довелося протистояти зовнішнім загрозам.

– Власне місце у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь відіграла наукова генеалогія, як знання про родові зв'язки історичних осіб, родин, сімей. В Україні склалася стійка система знань про походження династій і знатних родин. Генеалогічні дослідження в Україні набули широкого розповсюдження в середньовічну добу, коли з'явилася власність та почали реалізовуватися права її успадкування. Ще в Київській Русі з'явилися перші розповіді про походження київських князів, як відповідь на необхідність юридичного закріплення стосунків між родами. Родовідне дерево як символ життєвих сил пов'язувався з ідеєю росту, розквіту та процвітання князівських родин. Своє місце в науці генеалогія знайшла у XVIII ст. В історичних працях простежувалася послідовність княжіння. У XIX ст. з'явилися перші фахівці які спеціалізувалися на вивченні князівських родів. У радянський час генеалогія потрапила під негласну заборону. Після 1991 р. інтерес до генеалогії пробудився.

– Жива пам'ять про Київську Русь в українському суспільстві створювалася «установити пам'яті» і «місцями пам'яті». Значна кількість міст України пов'язаних з історією Київської Русі уособлювали місця пам'яті, а отже зумовлювали повернення у культурний простір суспільства відповідних історичних образів. До фронтального процесу формування історичної пам'яті, долучалася екскурсійно-краєзнавча робота. Пам'ятко-охоронній справі сприяла низка популярних заходів, які регулярно проводилися державою в рамках політики пам'яті. У репрезентації історичної пам'яті та формуванні образів, пов'язаних з Києворуською добою брали участь «установи пам'яті» – музеї, архіви, бібліотеки, засоби масової інформації тощо.

– Пам'ять українського суспільства пройшла кілька історичних етапів свого становлення і розвитку. В XII – XVIII ст. формування історичної пам'яті відбувалося за допомогою нетрадиційних спеціальних методів і залежало від різних світоглядних та ідейних впливів. Практично єдиним і спеціальним, жанром літератури історичного спрямування залишалися літописи. Напрацювання письменників, публіцистів і філологів з одного боку ставали формою відображення історичної дійсності, а з іншого відображали поточні канони історичного мислення. У книгах наукового спрямування нагромаджувалися й систематизувалися знання про історію Київської Русі, які додавали вагомості аргументам полемічної риторики. Крім того ці напрацювання були важливі з політичної точки зору, оскільки виконували роль раціонального інструменту виховання почуття національної ідентичності українського суспільства. Питання хрещення Русі виявляли зацікавлення українських книжників, які намагалися апелювати до духовних першооснов. Ними була вибудована систематизована версія запровадження на Русі християнства. В такий спосіб, було прокладено сюжетну канву «Повісті временних літ» з викладу історії Київської Русі. Важливим моментом розвитку історичної пам'яті стали персоналізація історично важливих віх і виявлення сторінок минулого, де фігурували Києворуські князі. Києворуська спадщина використовувалася також у фольклорі. Для узаконення гетьманської влади, розбудовуючи Козацьку державу, Б. Хмельницький покладався на політичні традиції, які сформувалися в Київській Русі.

– Протягом усього XIX ст. Російська і Австрійська імперії, реалізували політику, яка суттєво звужувала можливості українців примножувати і зберігати історичну пам'ять. Російські історики розробили схему історії, згідно якої лише Російська імперія могла претендувати на Києворуську спадщину. Київська Русь на пересічному рівні почала ототожнюватися з Росією. Імперська політика пам'яті була спрямована на легітимацію державної влади. В історичну свідомість населення українських земель культивувалися ідеологічні постулати Російської імперії сформовані у 1830-х роках графом С. Уваровим, які виражалися формулою «православ'я, самодержавство, народність». У меморативній політиці влада спиралася на ідею місіонерської ролі російської культури. Звичайно, що така політика пам'яті викликала спротив української громадськості. У XIX ст. боротьбу за національну історичну пам'ять очолила українська інтелігенція. Саме нею провадилася думка про киевоцентризм історичного процесу, робилися спроби відновити суспільно-культурне значення Києва як осібногo Києворуського центру.

– Склалися деякі тенденції актуалізації історичної пам'яті про Київську Русь в добу УНР. Формуючи колективну історичну пам'ять, діячі Центральної Ради та Директорії для зміцнення національної ідеї популяризували киеворуські витоки українського народу. Проте уряд гетьмана П. Скоропадського для обґрунтування права головної соціальної опори Української Держави – селян-землевласників на приватну власність покликався на козацьке минуле. Після поразки національно-визвольних змагань значний вплив на формування історичної пам'яті про Києворуську добу мали наукові праці українських емігрантів, які були написані згідно запропонованої М. Грушевським схеми української історії. Новою

визначальною ідеологемою історичного мислення стало обґрунтування вирішальної ролі національної еліти в історичному процесі. З когорти харизматичних постатей української історії виокремлювалися київські князі Ольга, Володимир.

– Відразу після приходу до влади в Україні більшовиків керманічі радянської держави розпочали активно впроваджувати меморативну політику, покликану здійснювати вплив на масову свідомість українців. Відбір героїв і подій для увічнення відбувався згідно постулатів комуністичної ідеології. Тому сегмент українських національних героїв, пов'язаних із Києворуською спадщиною був мізерним. У 1920-ті роки українські історики-марксистки зробили кілька спроб підтвердити право України на окремішність у радянській державі. У 1930-ті роки Короткий курс ВКП/б повернув Україну до єдиної радянської моделі історичної пам'яті. Поверталися старі імперські міфи, зокрема відроджувалося штучна конструкція «колиски трьох братніх народів». Культурно-державну спадщину Києворуської доби знову абсорбували росіяни. Києворуську добу з позицій української історії не можна було досліджувати – термін «Київська Русь» визнавався проявом «українського буржуазного націоналізму». У такий спосіб фактично було легітимізовано стару імперську тезу про єдиний спільний історичний процес українців, білорусів і росіян. Комуністичні ідеологи насаджували суспільству думку згідно якої українці постійно прагнули будувати з росіянами спільне майбутнє. Відбувався процес «винайдення» нової форми української історичної пам'яті «радянського зразка». Загальнорадянська свідомість актуалізувалася міфологемами про «великий російський народ». Лише під час Другої світової війни, використовуючи український патріотизм як вдалий мобілізаційний засіб, партійна верхівка змушена була вдатися до відновлення пам'яті про пращурів українського народу. Після закінчення війни партійно-радянські функціонери продовжили використання історичної пам'яті як соціальної зброї, яка мала надзвичайно руйнівну силу та вдало маскувала колоніальну політику режиму. Радянські міфи набували рангу офіційної ідеології, яка слугувала знищенню альтернативної історичної пам'яті та створенню уяви про «фіктивне» історичне минуле. Політика радянзації створювала ситуацію, коли історична пам'ять українців підлягала суворій амнезії і цензуруванню. Це пояснювалося наміром керівництва СРСР утримувати і підсилювати будь якою ціною російсько-українську близькість. Воно розуміло, що політичне унезалежнення України позбавляло СРСР рації існування. Спекулятивний підхід до формування пантеону історичних постатей призвів до практичної відсутності історичних фігур Києворуських князів, які як відомо не мали критерію «революційної демократичності».

– Після 1991 р. у незалежній Україні відбувалося переозначення символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною. Обставини консолідації національних і демократичних сил навколо завдання становлення державності потребували нових засадничих критеріїв державної політики пам'яті. Відбувалося становлення державної символіки, формування нових державних свят, переосмислення подій української історії. Зазначена логіка змін диктувала появу «пантеону» нових героїв, добірки знакових подій, нового ставлення до вітчизняного досвіду державотворення і національного будівництва. Державна політика пам'яті

передбачала вшанування знакових постатей Києворуської доби. За роки незалежності Києворуська доба була увічнена низкою пам'ятників, персоналії цієї епохи знаходили відображення у національних символах. Українці залишалися народом з розколотою історичною пам'яттю, причинами чого були живучі давні світоглядні стереотипи, а також войовнича ретрансляція Російською Федерацією модерної імперської міфології. Тому в Україні постала проблема формування спільної історичної пам'яті. У цей час підручники історії стали засобом національної консолідації та відвоювання у Росії свого історико-інформаційного простору. На тлі невиразності і трагізму подій, які висвітлювалися в підручниках, образ Київської Русі був чи не єдиним який подавався виключно позитивно.

– На основі проведеного дослідження автором запропоновані такі **практичні рекомендації**:

а) з метою подальшого вивчення місця Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського народу можуть бути запропоновані такі теоретичні напрямки історичних досліджень: інтерпретація діяльності видатних постатей Києворуської доби у державотворчих, дослідницьких та мистецьких проектах незалежної України;

б) у межах державної гуманітарної політики, що має на меті відновлення історичної пам'яті українського народу, пропонується: розширити реєстр пам'яток історії та культури, пов'язаних з Києворуською добою або посиленням на її духовну і матеріальну спадщину; сприяти поверненню до України історичних і культурних цінностей, які були створені на її території у Києворуський період державності; створити тематичні музейні експозиції, які б унаочнювали використання Києворуської спадщини поколіннями українців на різних етапах вітчизняної історії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Ющенко П. А. Київська Русь: пам'ять, історія, політика, культура. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 402 с.

Рецензія: Романюк І. М. Історична пам'ять у вимірі державотворення і націотворення України. Рецензія на монографію: Ющенко П. Київська Русь: пам'ять, історія, політика, культура. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 402 с. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання.* 2019. № 1.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Ющенко П. А. Києворуська доба у політичному дискурсі еліти Гетьманщини (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.). *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2014. № 8-9. С. 183-188.

3. Ющенко П. А. Давньоруські витоки українського козацтва. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2014. № 10. С. 9-14.

4. Ющенко П. А. Місце наукового доробку Феофана Прокоповича у формуванні світоглядних засад історичної пам'яті України. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2015. № 11-12. С. 9-21.

5. Ющенко П. А. Традиції Київської Русі як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання.* 2015. № 3.

6. Ющенко П. А. Концепція давньоруської народності в ході «возз'єднання» Західної України і Західної Білорусії в 1939 році. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 30-34.

7. Ющенко П. А. Історіографічна традиція розуміння природи влади князя та його місця в державно-владному механізмі Руської держави. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 8-12.

8. Ющенко П. А. Князівська влада на Русі в X–XII ст. *Історія та географія. Збірник наукових праць ХНПУ*. Харків, 2016. Вип. 53. С. 5-11.

9. Ющенко П. А. Князівська доба України в історіографічному дискурсі наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2016. № 16-17. С. 38-44.

10. Ющенко П. А. Києворуська спадщина в державотворенні незалежної України: інституційний вимір 1990 – 2000-х років. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2017. № 19-20. С. 136-142.

11. Ющенко П. А. Києворуська спадщина як чинник ідеології державності незалежної України. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2017. № 21-22. С. 190-197.

12. Ющенко П. А. Відзначення пам'ятних дат і історичних свят в незалежній Україні, як засіб переосмислення історії Києворуської державності. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2018. № 23-24. С. 136-141.

Статті у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз

13. Ющенко П. А. Родинно-спадковий, династичний характер влади руських князів Рюриковичів. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Випуск. 111. С. 242-245.

14. Ющенко П. А. Історіографічні нотатки про походження інституту князя та князівської влади в середньовічному руському суспільстві. *Емінак. Миколаїв*, 2016. №2(14). Т.1. С. 119-123.

15. Ющенко П.А. Легальність і сакральність влади князя в сучасній історіографії. *Емінак. Миколаїв*, 2016. №3(15). Том.1. С. 123-128.

16. Ющенко П.А. Інститут влади князя на Русі в IX-XI ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 15-18.

17. Ющенко П.А. Еволюція культурно-мистецьких репрезентацій киеворуського минулого в Україні (1990 – 2000-і роки). *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133. С. 70-73.

18. Ющенко П.А. Історична пам'ять про Києворуський спадок у державотворчих процесах Центральної Ради. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 138. Ч.1. Історичні науки. С. 59-63.

Статті у наукових закордонних виданнях

19. Ющенко П.А. Роль Києворуської спадщини у збереженні національної пам'яті українців (1990 – 2000-і роки). *Slovak international scientific journal*. Bratislava, 2018. № 17. Vol. 2. С. 23-28.

20. Ющенко П. А. Києворуська спадщина і формування колективної культурної ідентичності українства: тенденції 1990 – 2000-х років. *Magyar Tudományos Journal*. Budapest, 2018. №19. С. 35-39.

21. Ющенко П. А. Діяльність державних органів влади України по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною (1990 – 2000-і роки). *The scientific method*. Warszawa, 2018. № 21. С. 3-7.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та додатково відображають результати дослідження

22. Ющенко П. А. Києворуська спадщина і проблема української національної символіки (1990-і роки). *Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 грудня 2017 р., Переяслав-Хмельницький*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Випуск 10. С. 78-82.

23. Ющенко П. А. Києворуська спадщина в політичній міфології незалежної України (1990 – 2000-і роки). *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 року)*. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. С. 40-44.

24. Ющенко П. А. Києворуська спадщина як чинник громадянського суспільства в Україні (1990 – 2000-і роки). *Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 січня 2018, Переяслав-Хмельницький*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Випуск 11. С. 47-50.

25. Ющенко П. А. Києворуська історія української державності як фактор подолання постколоніального синдрому в українському суспільстві (1990 – 2000-і рр.) *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року)*. К.: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. С. 27-31.

26. Ющенко П. А. Державна політика пам'яті та її роль у збереженні Києворуської спадщини (еволюція 1990 – 2000-х років). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 березня 2018 р.)*. Тернопіль, 2018. Вип. 1. С. 100-106.

27. Ющенко П. А. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політики пам'яті в незалежній Україні. *Травневі наукові читання: VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 31 травня 2018 р. Ч. 1*. Дніпро: НБК, 2018. С. 61-64.

28. Ющенко П. А. Освіта в незалежній Україні та формування історичної пам'яті про Києворуську добу. *Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 8-9 червня 2018*

року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 37-40.

29. Ющенко П. А. Україна княжої доби у дискурсі православної та греко-католицької церков на початку XXI ст. *Матеріали XXXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 36. С. 137-138.

АНОТАЦІЇ

Ющенко П.А. Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2019.

У дисертації розкрито роль Києворуської спадщини у відродженні і розвитку історичної пам'яті українського суспільства. На основі аналізу широкого кола джерел, літератури проілюстровано широке коло засобів формування історичної пам'яті українського суспільства. Доведено, що Києворуська спадщина державною політикою пам'яті репрезентувалась дієвим механізмом формування історичної свідомості. Історичну пам'ять у сенсі тлумачення Києворуської спадщини розглянуто в контексті європейського цивілізаційного вибору України, засобу формування історичної свідомості ролі літературно-мистецьких, релігійних, просвітницьких інструментів, діяльності «установ пам'яті» та «місць пам'яті». Схарактеризована спадщина Київської Русі як ідеологічного ресурсу державотворчих проектів доби середньовіччя та нового часу шляхом з'ясування обставин формування історичної пам'яті Київської Русі та Галицько-Волинської держави, проблем династичної спадщини у національно політичному проекті Русько-Литовської держави, Києворуського спадку у державотворчій спадщині Богдана Хмельницького та культурі Гетьманщини.

Розглянуто обставини використання спадщини Київської Русі в ідеології російського самодержавства, зокрема через такі інструменти, як фальсифікація історичних джерел, конструювання політичних міфологем тощо. Автор розкрив широку палітру засобів використання спадщини у формуванні українською елітою Російської імперії власного державного проекту. Крім того, розкриті тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину у політичних проектах Української народної республіки, доби гетьмана Павла Скоропадського та в українській діаспорі. В роботі висвітлено обставини використання традицій Київської Русі в ідеологічній репрезентації та науковій інтерпретації радянської влади. Особливе місце в дисертації зайняло з'ясування ролі спадщини Київської Русі у державотворчому і націотворчому проектах незалежної України.

Ключові слова: Київська Русь, політика, історична пам'ять, культура, влада, держава, свідомість, мистецтво, релігія, традиція, спадщина.

Yushchenko P.A. Kyiv Rus Empire in the Historical Memory of Ukrainian Society (XII – XXI centuries) – Manuscript.

Thesis for a Doctor of Historical Sciences by specialty 07.00.01 – History of Ukraine. National Pedagogical Dragomanov University. Kyiv, 2019.

The dissertation reveals the role of the Kyiv Rus heritage in the revival and development of the historical memory of Ukrainian society. On the basis of analysis of a wide range of sources, literature illustrates a wide range of means of forming the historical memory of Ukrainian society. It is proved that the Kyiv Rus heritage of state policy of memory was represented by an effective mechanism for the formation of historical consciousness. Historical memory in the sense of interpretation of the Kiev Rus heritage is considered in the context of the European civilization choice of Ukraine, a means of forming the historical consciousness of the role of literary, artistic, religious, educational instruments, activities of "institutions of memory" and "places of memory". The heritage of Kyiv Rus as an ideological resource of state-building projects of the Middle Ages and of modern times is characterized by clarifying the circumstances of the formation of the historical memory of Kyiv Rus and the Galician-Volyn state, the problems of the dynastic heritage in the national political project of the Rus-Lithuanian state, the Kyiv Rus heritage in the state creation the legacy of Bogdan Khmelnytsky and the culture of the Hetmanate.

The thesis considers the circumstances of using the heritage of Kyiv Rus in the ideology of Russian autocracy, in particular through such instruments as falsification of historical sources, the construction of political mythologies, etc. The author revealed a wide range of means of using the inheritance in the formation of the Ukrainian elite of the Russian Empire of its own state project.

The paper reveals the tendencies of updating the historical memory of the Kyiv Rus inheritance in the political projects of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian state of Hetman Pavlo Skoropadsky and in the Ukrainian diaspora.

The paper highlights the circumstances of using the traditions of Kyiv Rus in the ideological representation and scientific interpretation of Soviet power. It is noted that with the establishment in Ukraine of the Bolshevik authorities the issue arose for the formation of a new model of historical memory, and the heritage of the Kyiv Rus statehood was widely represented and scientifically interpreted in state ideology.

A special place in the dissertation took the clarification of the role of the inheritance of Kyiv Rus in state-building and nation-building projects of independent Ukraine. It was determined that with the proclamation of Ukraine's independence, in conditions of the often painful processes of searching for variants of statehood development, of the spiritual principles of society, the appearance of interest in the heritage of Kyiv Rus was logical and well-formed. Historical experience of state creation was dominant in the self-realization of the Ukrainian people. Appeal to Rus heritage took place in the context of the formation of collective ideas concerning ways of forming a democratic type of government, in the formation of a civil society, the creation of political foundations of the unity, the revival of Ukrainian national symbols, the development of the military organization of Ukraine, the development of the tradition of international politics. It is confirmed that after 1991 in Ukraine, the representation of the Kyiv Rus inheritance took place through the state policy of memory, which was built in the format of targeted programs, concepts, scientific

developments. In attempting to develop national self-consciousness, the state authorities attached a wide symbolic space to this case, including that which was associated with the Kyiv Rus heritage. The awareness of Ukrainians of kinship with the Kyiv Rus was a powerful moral and emotional tool of national identity. The formation of national consciousness contributed to the use of inheritance in educational practice.

Key words: Kyiv Rus, politics, historical memory, culture, power, state, consciousness, art, religion, tradition, heritage.

Ющенко П.А. Киеворусское наследие в исторической памяти украинского общества (XII – XXI вв.) – Рукопись.

Диссертация на присвоение ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. Киев, 2019.

В диссертации раскрыта роль Киеворусского наследия в возрождении и развитии исторической памяти украинского общества. На основе анализа широкого круга источников, литературы проиллюстрировано широкий круг средств формирования исторической памяти украинского общества. Доказано, что Киеворусское наследие государственной политикой памяти репрезентировалось действенным механизмом формирования исторического сознания. Историческую память в смысле толкования Киеворусского наследия рассмотрен в контексте европейского цивилизационного выбора Украины, средства формирования исторического сознания роли литературно-художественных, религиозных, просветительских инструментов, деятельности «учреждений памяти» и «мест памяти». Охарактеризованы наследия Киевской Руси как идеологического ресурса государственно проектов средних и нового времени путем выяснения обстоятельств формирования исторической памяти Киевской Руси и Галицко-Волынского государства, проблем династического наследия в национально политическом проекте Русско-Литовского государства, Киеворусского наследия в государственном наследии Богдана Хмельницкого и культуре Гетманщины.

В диссертации рассмотрены обстоятельства использования наследия Киевской Руси в идеологии российского самодержавия, в частности через такие инструменты, как фальсификация исторических источников, конструирование политических мифологем и тому подобное. Автор раскрыл широкую палитру средств использования наследия в формировании украинской элитой Российской империи собственного государственного проекта. Кроме того, раскрыты тенденции актуализации исторической памяти о Киеворусском наследии в политических проектах Украинской народной республики, времени гетмана Павла Скоропадского и в украинской диаспоре. В работе освещены обстоятельства использования традиций Киевской Руси в идеологической репрезентации и научной интерпретации советской власти. Особое место в диссертации заняло выяснение роли наследия Киевской Руси в государственно и нациотворческих проектах независимой Украины.

Ключевые слова: Киевская Русь, политика, историческая память, культура, власть, государство, сознание, искусство, религия, традиция, наследство.

Підписано до друку 07.08.2019 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 250
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.